

Společenské vědy
a audiovize
Helena Bendová,
Matěj Strnad *(eds.)*

Společenské vědy
a audiovize
Helena Bendová,
Matěj Strnad *(eds.)*

Společenské vědy a audiovize

Helena Bendová a Matěj Strnad (eds.)

Vydala Akademie múzických umění v Praze (Nakladatelství AMU)

Vědecká redakce NAMU:

prof. Dorota Gremlicová, prof. Jan Bernard, prof. Jan Císař

Rukopis recenzovala prof. PhDr. Milena Bartlová, CSc.

Vydání v elektronickém formátu první (podle 1. vydání v tištěné podobě)
Praha 2015

© Akademie múzických umění v Praze, 2014

© Helena Bendová a Matěj Strnad (eds.), 2014

Graphic design© Linda Dostálková, 2014

Translation© František Čermák, Petr Dytrt, Jiří Fiala, Ota Friedman, Helena Giordanová, Antonín Handl, Michael Hauser, Miloš Kopal, Oldřich Kuba, Jakub Marek, Miroslav Petříček, Tomáš Pivoda, Martin Pokorný, Stanislav Polášek, Karel Thein, Milan Váňa, Vojtěch Zachník, Štěpán Zbytovský, 2014

Editoři a redakce překladů: Helena Bendová, Matěj Strnad

Konzultanti doslovů: Radim Brázda, Kamil Činátl, Dana Fajmonová, Bohumil Fořt, Josef Fulka, Petra Hanáková, Michael Hauser, Tomáš Marvan, Irena Reifová, Martin Soukup, Csaba Szaló, Miloš Vojtěchovský, Vlastimil Zuska

Jazykové korektury: Jana Křížová

Produkce a licence: Ivana Rybanská, Štěpánka Součková

Redakční spolupráce: Andrea Slováková

ISBN 978-80-7331-346-3 (EPUB)

ISBN 978-80-7331-347-0 (MOBI)

ISBN 978-80-7331-348-7 (PDF)

Tato publikace vznikla na Akademii múzických umění v Praze, kde byla podpořena z prostředků vnitřní grantové soutěže FAMU v roce 2014.

Kniha vznikla i díky laskavé podpoře odboru médií a audiovize MŠMT ČR a Státního fondu kultury ČR.

e-shop: www.namu.cz

Obsah

Helena Bendová, Matěj Strnad——Úvod

7

Ferdinand de Saussure——Předmět lingvistiky a Povaha jazykového znaku
15

Doslov——Ferdinand de Saussure, sémiologie a strukturalismus
34

Sigmund Freud——Něco tísnivého*

41

Doslov——Sigmund Freud a psychoanalýza
72

Frederic Bartlett——Teorie vzpomínání

77

Doslov——Frederic Bartlett, schémata a kognitivní věda
100

Karl Popper——Přehled některých základních problémů
107

Doslov——Karl Popper, metodologie a filozofie vědy
132

Antonio Gramsci——Sešity z vězení, úryvky*

139

Doslov——Antonio Gramsci, ideologie a hegemonie
155

Jan Mukařovský——Estetická funkce, norma a hodnota jako sociální fakty*
161

Doslov——Jan Mukařovský, ruský formalismus a český strukturalismus
193

Theodor W. Adorno, Max Horkheimer——Kulturní průmysl:
osvícenství jako masový podvod*

199

Doslov——Adorno a Horkheimer, kulturní průmysl a frankfurtská škola
225

Maurice Merleau-Ponty——Oko a duch*

231

Doslov——Merleau-Ponty a fenomenologie
258

Louis Althusser——Ideologie a ideologické státní aparáty (Poznámky k výzkumu)*
265

Doslov——Louis Althusser, ideologie, subjekt a státní aparáty
293

Arthur Danto——Umělecká díla a skutečné věci
299

Doslov——Arthur Danto a definice umění
319

Kendall L. Walton——Strach z fikce
325

Doslov——Kendall L. Walton, teorie fikce a emoce recipientů
353

Victor Turner——Rámec, plynutí a reflexe: rituál a drama jakožto veřejná liminalita*
359

Doslov——Victor Turner, rituál, performance a hra
384

Pierre Bourdieu——Úvod ke knize Distinkce: sociální kritika soudnosti
391

Doslov——Pierre Bourdieu a otázka vkusu
402

Michel Foucault——Subjekt a moc
407

Doslov——Michel Foucault, diskurz a archeologie vědění a moci
432

Janice A. Radwayová——Jak ženy čtou milostné romány: interakce textu a kontextu	437
Doslov——Janice A. Radwayová, kulturní studia a aktivní recipienti	467
Hayden White——Otázka vyprávění v současné teorii historie*	473
Doslov——Hayden White, historiografie a teorie	502
Pierre Nora——Mezi pamětí a historií, problematika míst	509
Doslov——Pierre Nora, místa a podoby kolektivní paměti	539
Donna Harawayová——Kyborgský manifest: Věda, technologie a socialistický feminismus*	545
Doslov——Donna Harawayová a posthumanismus kyborgů a opů	578
Daniel C. Dennett——Já jako narativní těžiště	585
Doslov——Daniel C. Dennett, vědomá mysl a narativní identita	603
Judith Butlerová——Subjekty pohlaví/genderu/touhy*	609
Doslov——Judith Butlerová a performativní gender	645
Friedrich Kittler——Počítačový analfabetismus	651
Doslov——Friedrich Kittler a média psaní	669
Miroslav Petříček——Doslov: Úvod do společenských věd	675

Helena Bendová,
Matěj Strnad
———Úvod

Svět, ve kterém žijeme, je výrazně spoluutvářen audiovizuálními médii: z filmů, televize, počítačových her či videí na internetu z velké míry skládáme svoje povědomí o naší současnosti i minulosti. Obrazy a příběhy z audiovizuálních médií nás, aniž bychom si toho často povšimli, navykají na to, co je normální, excesivní, nepřijatelné, co je dobré a špatné. Audiovize nám přináší zábavu, umělecké zážitky a zároveň i určité praktické dovednosti a znalosti, estetické či sociální normy, role, které uplatňujeme v běžném životě a které spolupůsobí na to, kým jsme či kým bychom chtěli být. Abychom pochopili, jak a proč na nás audiovizuální média působí, jak fungují na estetické, ale také psychologické, filozofické či sociálně-kulturní rovině, nestačí je zkoumat čistě v rámci jich samých, z hlediska jejich vlastní historie, tematiky a formální poetiky.

Tento sborník vychází z myšlenky, že film, televizi a další audiovizuální média můžeme skutečně poznat a prozkoumat pouze v rámci interdisciplinárního výzkumu. Naše úvodní čítanka má proto sloužit jako vstupní seznámení s různými obory humanitních a společenských věd a s rozličnými metodami a koncepty, které tyto obory během posledního století vynalezly a jež mohou být velice produktivní, když je přeneseme z jejich mateřského oboru na pole myšlení o audiovizualitě. Naším poněkud paradoxním cílem bylo sestavit sborník zakladatelských, velmi vlivných textů, potažmo autorů z různých společenskovědních kontextů, které jsou podle nás klíčové pro porozumění audiovizi – aniž by však dané texty audiovizi explicitně tematizovaly či většinou i jen zmiňovaly. Domyšlení toho, jak daný vědecký přístup aplikovat třeba na film či internet, jsme ovšem neponechali pouze na důmyslném čtenáři, ale pokusili jsme se ony možné spoje mezi společenskovědními koncepty a audiovizí alespoň lehce naznačovat v dosloveh za jednotlivými texty.

Vysvětlující doslovy jsme do sborníku umístili také s ohledem na to, že naším cílovým čtenářem není primárně vědec už zběhlý v oborech, jež tu prezentujeme – cílíme naopak spíše na začínající vysokoškolské studenty a obecněji veřejnost, jež má

zájem o sofistikovanější, odbornější způsoby uvažování o společnosti a kultuře, aniž by to ale předpokládalo, že se čtenáři v jednotlivých vědách, jež jsou v tomto sborníku zastoupeny – od psychologie, sociologie, přes literární vědu až třeba po filozofii –, orientují. Náš cíl byl edukativní a popularizační: ukázat na konkrétních příkladech slavných textů, respektive autorů, šíři, pestrost a praktickou užitečnost myšlenek, jež se dodnes používají ve společenských vědách, a inspirovat tak čtenáře k dalšímu samostatnému ponoru hlouběji do jednotlivých témat či oborů. Doslovy se snaží čtenáři usnadnit četbu u textů, kde mu jeho případná prozatímní neobeznámenost s daným vědním oborem a jeho specifickými termíny komplikuje pochopení. Doslovy jednotlivé texty zasazují do historického kontextu, vysvětlují jejich metodu a komplikovanější teze, snaží se vyzdvihnout hlavní klady a inovace daného textu, stejně jako upozornit na možné problémy a omezení, jež v sobě ten který přístup skrývá. Neusilovali jsme o nějaké intelektuálně ambiciózní a originální dovětky – doslovy jsou pojaty spíše jako srozumitelně napsaná encyklopedická hesla a je jen na čtenářích, jestli se rozhodnou doplňovat si četbu i doslovy, nebo je úplně vynechají a pustí se do vlastního dobrodružství interpretace jednotlivých statí. Pro usnadnění pochopení jsme také do textů u odborných či nezvyklých termínů občas vložili vysvětlující poznámky pod čarou.

Výběr podkladů do sborníku, jenž si vzal za úkol představit relativně komplexně vědecké uvažování společenských věd, nebyl samozřejmě lehký. Místo oněch konkrétních dvaceti tří textů, jež jsme nakonec vybrali, by jistě bylo možné zvolit i zcela jiné materiály od jiných autorů, které by přitom stejnému účelu – úvodnímu seznámení s klíčovými společenskovědními koncepty minulého století – posloužily stejně dobře. Pro výběr jednotlivých textů, mezi nimiž jsou samostatné články, ale také kapitoly vyjmuté z knih, jsme si nakonec stanovili celkem osm kritérií:

1. Vybírali jsme převážně zakladatelské, dodnes vlivné texty ze společenských a humanitních věd, které byly a stále jsou využitelné

a inspirativní při myšlení o audiovizi. Náš výběr tak byl významně ovlivněn naším předběžným statistickým průzkumem toho, jaké jsou kořeny současného myšlení a psaní o audiovizuální kultuře, tedy kteří autoři jsou nejčastěji citováni v odborných publikacích.

2. Vzhledem k tomu, že tato čítanka je určena primárně studentům vysokých škol z uměleckých a kulturních oborů zaměřených na audiovizi a širší veřejnosti, je pojata jako vstupní seznámení s širokým rejstříkem interdisciplinárních konceptů a metod. V knize se tak setkávají texty z víceméně všech v tomto kontextu relevantních společenskovědních oborů: estetiky, filozofie, literární vědy, sociologie, gender studies, kulturních studií, psychologie, politologie, lingvistiky a antropologie.

3. Jak už bylo zmíněno, hledány byly texty z věd, které se nezabývají primárně audiovizí – nebrali jsme tedy prvotně v potaz texty z mediálních studií, filmové vědy či herních studií, obecně texty, v nichž jsou přímo analyzovány filmy, televizní pořady, videa atd. Zajímaly nás teorie odjinud, které jsou nicméně přenositelné a využitelné i při analyzování audiovize. (Tři texty nakonec v našem výběru filmy či televizi zmiňují – jedná se o texty Baudrillarda, Waltona a Adorna s Horkheimerem, jejich hlavním tématem jsou vždy nicméně určité obecnější teorie, proto jsme je i tak do sborníku umístili.)

4. Podstatné pro nás bylo, aby vybrané texty představily některé (i když samozřejmě ne všechny) klíčové koncepty humanitních a společenských věd 20. století využitelné pro myšlení o audiovizi – ve sborníku jsou tak články a úryvky z knih, které zavádějí či inovativně aplikují pojmy, jako jsou: subjekt, ideologie, gender, znak, jazyk, instituce, autor, kultura, postmoderna, svět umění, kulturní průmysl, fikce, narace, kognitivní schéma, aktivní recepce atp. (Určitým vodítkem k tomu, jaké pojmy a metody se tento sborník snaží představit, jsou názvy doslovů za jednotlivými texty.) Vedle toho lze na textech nepřímo dokumentovat i mnohé z takzvaných obrátů, jimiž si myšlení minulého století prošlo (obrat k jazyku, obrat k naraci, performativní obrat atd.). Konečně

z hlediska úvodního seznámení pro nás bylo důležité vybrat takové texty, které by sloužily jako příklady velmi různých způsobů myšlení/psaní co do stylu, rétoriky a argumentace (řekněme od analytického, přísně logického psaní např. Poppera až po metaforický, esejistický styl kupř. Baudrillarda).

5. Vzhledem k obrovské šíři možných textů jsme se omezili na ty, jež ovlivnily myšlení posledních dvou desetiletí, a tudíž jsou už o něco starší – jinak řečeno, hledali jsme nikoli současné texty, ale texty staré dvacet a více let.

6. Upřednostňovali jsme takové texty, které navzdory svému vlivu nebyly ještě nikdy přeloženy do češtiny. Celkem 14 z 23 textů tak přinášíme v původním českém překladu. Až na dva texty jde přitom o vůbec první české překlady – výjimkou je text Donny Harawayové, který sice v krácené verzi již vyšel, my jsme si však mohli dovolit mnohem reprezentativnější a rozsáhlejší úryvek, a tak jsme se uchýlili k novému překladu; námi vybrané úryvky ze zápisníků Antonia Gramsciho vyšly jen částečně, proto jsme se i v tomto případě rozhodli pro nový překlad. Zbylé texty již sice někdy někde vyšly, většinou se ale jedná o hůře dostupné články z časopisů apod., proto nám jejich znovuutištění a navíc umístění do komentovaného kontextu takovéto úvodní čítanky připadá také užitečné.

7. Hledali jsme především „primární“ texty přinášející nějaký originální myšlenkový posun, nikoli „následné“ texty, které komentují, shrnují, interpretují teorie někoho jiného.

8. Obecným, i když těžko splnitelným cílem pro nás byla pestrost (konceptů, stylů, vědeckých oborů, národností pisatelů) a zároveň vyváženost (v tom smyslu, aby určitá metoda anebo téma příliš nepřevážily v rámci sborníku nad jinými).

Určitý nedostatek předkládaného sborníku plyne z protínajících se ambicí, které se snaží naplnit – chce být nejen čtenářsky přístupný a přitom relativně komplexní ve své snaze podat co možná pestrý obrázek o společenských vědách, ale zároveň i prakticky dostupný z hlediska rozsahu a objemu knihy a její ceny.

Proto jsme se na některých místech uchýlili ke krácení – většinu textů jsme se snažili udržet v rozsahu zhruba 30 stran. (Výjimkou je text Jeana Baudrillarda, u něhož nám nakladatelství, jež na něj vlastní práva, odmítlo poskytnout svolení ke krácení, proto je text o něco delší než ostatní.) Ke krácení jsme se nicméně snažili přistupovat velmi racionálně a s respektem, texty nemrzačit, ale zprostředkovat, ponechat v nich jejich hlavní myšlenky a logiku argumentace. Rozvažování kladů a záporů takového řešení bylo bolestné a lze jen doufat, že nakonec převáží pozitivní přínos sborníku jakožto pozvánky k dalšímu čtení, myšlení i reflektované tvorbě.

Při výběru textů jsme se snažili být si vědomi svých vlastních determinací, geografického, jazykového i sociálně-politického kontextu naší práce, a proto musíme být s konečným výběrem do značné míry i v tomto ohledu – věčně – nespokojeni. Genderové, jazykové i ideologické nevyváženosti jsme se snažili vystříhat, kritériem výběru však nebyla pouze obecná kvalita, ale i samotný vliv – a ten se často v dějinách, bohužel, odvíjel i od jazyka, rasy, pohlaví a sociálního postavení autorů. Nelze si tedy nevšimnout nepoměru mezi počtem ženských a mužských autorů nebo dominance anglicky, francouzsky a německy psaných textů. Stejně jako jednotlivé texty lze tak i celý sborník a výběr textů číst proti srsti, vypořádávat se ne tolik s tím, co říká, ale co neříká, s jeho bílými místy a klást si otázku po zařazení konkrétního textu s ohledem na to, jak a proč se konstituovala naše současná myšlenková východiska.

Navzdory tomuto sebekritickému upozornění na limity výsledného tvaru sborníku si za jeho podobou stojíme. Texty, které jsme zvolili, nejsou vždy bezchybné, ne vždy se zcela ztotožňujeme s jejich metodou a výslednými tezemi, ale všechny jsou podle nás velice zajímavé a inovativní ve své tvorbě nových konceptů a pohledů na skutečnost. Každý z nich považujeme za užitečný a produktivní při rozpohybování našeho myšlení, i když je to někdy třeba i zásluhou kritického nesouhlasu s některými jeho

myšlenkami. Své doslovy jsme nekoncepovali pouze encyklopedicky, ale i s vědomím nutně subjektivního pohledu, který byl posléze ve vzájemné diskusi korigován. Nabízíme tak úhel, který je – jakkoliv editorsky konsenzuální – pouze jeden z možných. Přáli bychom si proto, aby námi vybrané, redigované a doslovené, respektive ctěnými překladateli a překladatelkami zprostředkované, texty podnítily jak samostatné studium, tak cíleně vedenou a kritickou četbu či pedagogickou práci. K takovému přání nás ostatně motivovalo mnoho jednotlivců i několik institucí, klíčových pro iniciování, podporu i realizaci tohoto sborníku.

Poděkování patří na prvním místě Filmové a televizní fakultě Akademie múzických umění (FAMU), na jejíž půdě se obdobně motivovaný kurz pod názvem Úvod do společenských věd už několik let vyučuje a která nám je domácím pracovištěm (konkrétně Centrum audiovizuálních studií). FAMU poskytla velkou část potřebné finanční podpory v rámci svého vnitřního grantu. Vznik knihy byl vedle toho umožněn také díky prostředkům zajištěným granty od Státního fondu kultury a odboru médií a audiovize Ministerstva kultury ČR. Náš dík dále patří Vítu Janečkovi za iniciační myšlenku společenskovědního sborníku, Miroslavu Petříčkovi, Jakubu Vrbovi a Matouši Turkovi za užitečné konzultace, Mileně Bartlové za recenzi celé knihy. O věcnou kontrolu našich doslovů jsme požádali několik odborníků, kteří se na rozdíl od nás na dané vědecké oblasti specializují – za připomínky k doslovům proto děkujeme Radimu Brázdovi, Kamilu Čínátlovi, Daně Fajmonové, Bohumilu Fořtovi, Josefu Fulkovi, Petře Hanákové, Michaelu Hauserovi, Tomáši Marvanovi, Ireně Reifové, Martinu Soukupovi, Csabovi Szalóovi, Miloši Vojtěchovskému a Vlastimilu Zuskovi. V neposlední řadě je pak třeba poděkovat Nakladatelství AMU, v němž tato kniha vznikla. Bez neutuchající povzbudivé energie jeho ředitelky Andrey Slovákové a až detektivní práce produkčního týmu, kterému se podařilo vypátrat a získat práva ke všem námi požadovaným textům, stejně jako bez pečlivé práce jazykové korektorky, grafičky a sazeče, by tato kniha nikdy nevznikla.

Ferdinand de Saussure
———Předmět
lingvistiky a Povaha
jazykového znaku

Ediční poznámka: Z Kursu obecné lingvistiky Ferdinanda de Saussura byly vybrány dva úryvky: třetí kapitola úvodu a první kapitola první části. V textu byly ponechány poznámky, které byly součástí těla textu, tj. zejména poznámky překladatele Jaroslava Čermáka odkazující často ke kritickému, synoptickému vydání Kursu Rudolfem Englerem (kde přehlednější než paginace je Englerův vlastní systém značení, které zachováváme). Pro kompletní znění bohatého poznámkového aparátu odkazujeme čtenáře k českému vydání.

Předmět lingvistiky

1. Jazyk a jeho definice

Co je integrálním a zároveň konkrétním předmětem lingvistiky? Je to otázka obzvláště obtížná a později uvidíme proč. Spokojme se prozatím s tím, že si tuto obtíž budeme uvědomovat.

Jiné vědy pracují s předměty danými předem, které lze pak nazírat z různých hledisek; v naší oblasti nic podobného není. Někdo řekne francouzské slovo *nu* „ nahý“: povrchního pozorovatele to bude svádět k tomu, aby v něm viděl konkrétní jazykový předmět. Avšak pozornější zkoumání v něm odhalí postupně tři či čtyři zcela různé věci podle toho, jakým způsobem se nazírá: jako zvuk, jako výraz určité myšlenky, jako ekvivalent latinského *nudum*¹ atd. Předmět ani zdaleka nepředchází hledisku, a dalo by se říci, že je to právě hledisko, které vytváří předmět; nic nám ostatně předem neříká, že jeden ze způsobů nazírání dané otázky druhým předchází nebo nad nimi převažuje.

Kromě toho, ať už přijmeme jakékoli hledisko, ukazuje nám tento jazykový zjev stále dvě navzájem související tváře, z nichž jedna platí jen skrze druhou.² Například:

(1) Slabiky, jež artikuluje, jsou akustické vjemy vnímané uchem, ale tyto zvuky by bez hlasových orgánů neexistovaly; takto existuje například *n* jen díky vzájemnému vztahu mezi těmito dvěma stránkami. Jazyk tudíž nelze redukovat na zvuk ani oddělovat

zvuk od artikulace v ústech; a naproti tomu zase nelze vymezovat pohyby hlasových orgánů a odhlížet přitom od akustického vjemu.

(2) Připusťme však, že zvuk je něco jednoduchého: dělá pak řeč ten? Nikoliv, je to jen nástroj myšlenky a neexistuje sám pro sebe. A tak se objevuje nová a znepokojivá souvislost: zvuk jako komplexní akusticko-vokální jednotka tvoří s myšlenkou naopak komplexní fyziologickou a mentální jednotku. A to ještě není všechno:

(3) Řeč má stránku individuální a sociální, a jednu si nelze představit bez druhé. Kromě toho:³

(4) Řeč nepřetržitě implikuje zavedený systém i vývoj zároveň, v každém okamžiku je aktuální institucí i produktem minulosti. Na první pohled se zdá velmi jednoduché rozlišit mezi tímto systémem a jeho historií, mezi tím, co je, a tím, co bylo. Ve skutečnosti vztah, který tyto dvě věci sjednocuje, je tak těsný, že je lze stěží oddělit. Byla by tato otázka jednodušší, kdybychom uvažovali o tomto jazykovém jevu v jeho počátcích a kdybychom začínali například studiem řeči dětí? Nikoliv, protože je vážným omylem se domnívat, že problém počátků se v materii řeči liší od problému trvalých podmínek; ze začarovaného kruhu se tak nedostaneme.

A tak, ať už k naší otázce přistupujeme z kterékoli strany, nikde se nám integrální předmět lingvistiky nenabízí. Všude narážíme na toto dilema: buď se zaměříme na jedinou stránku

1 — Ve svých vlastních poznámkách zde de Saussure opět zdůrazňuje tento málo docenovaný fakt: „Abychom úhrn svých propozic mohli vhodně představit, je třeba se postavit na pevné a určité stanovisko. Přikloníme se však jen k tomu závěru, že připustit do lingvistiky jen jediný fakt definovaný pouze sám sebou je nesprávné...“ – diskusi kolem stanovení faktu a určení hlediska v lingvistice věnoval v této souvislosti de Saussure řadu stránek poznámek, z nichž editoři tu užili jen několik vět. Srov. Saussure, Ferdinand de. *Cours de linguistique générale*. Tome I: fasc. 1, 2. Édition critique par Rudolf Engler. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1967, segment 128 N. Pozn. překl.

2 — V nevydaných poznámkách tu de Saussure mluví o tom, že řeč lze zredukovat na pět šest *dualit* či *párů věcí*, zvláště mezi označovaným–označujícím, individuem–sociální masou, jazykem–mluvou, zvukem–artikulací, zvukem–smyslem, stránkou individuální–sociální, jazykem–jeho historií, jazykem mluveným–psaným. Srov. Saussure, F de, *cit. 1 / op. cit.*, seg. 133n. N. Pozn. překl.

3 — De Saussure tu také připomíná v přednáškách fakt různosti jazyka v různém smyslu: jednak se jazyky od sebe liší (v radikálním smyslu) a jednak je diferenciací i v rámci téhož jazyka (v relativním smyslu, zvláště nářeční). Srov. Saussure, F de, *cit. 1 / op. cit.*, seg. 143 R. Pozn. překl.

každého problému a budeme riskovat, že nepostřehneme onu dvojstrannost naznačovanou výše; anebo, budeme-li řeč studovat z více stránek zároveň, se nám předmět lingvistiky bude jevit jako neuspořádaná změť věcí různé povahy a bez vzájemné souvislosti. Budeme-li takto postupovat, otvíráme tím dveře několika vědám jako psychologie, antropologie, normativní gramatika, filologie atd., které jasně odlišujeme od lingvistiky, které by si však díky chybné metodě mohly na řeč dělat nárok jako na jeden ze svých předmětů. Z těchto potíží je podle našeho názoru jediné východisko: *od samého začátku je třeba se stavět na půdu jazyka a chápat ho jako normu všech ostatních manifestací řeči*. Mezi tolikerou dvojdomostí se jazyk jediný zdá ve skutečnosti přístupný autonomní definici a skýtá oporu, která uspokojuje naši mysl.

Co to však jazyk je? Podle našeho názoru se neshoduje s řečí, jejíž je pouze určitou, třebaže nejdůležitější částí. Je zároveň společenským produktem schopnosti řeči a souborem nutných konvencí, přijatých společenským útvarem proto, aby se užití této schopnosti jednotlivci umožnilo. Jako celek je řeč mnohotvárná a různorodá. Zasahuje zároveň do několika oblastí, fyzické, fyziologické a psychické, a náleží přitom jak do oblasti jednotlivce, tak i společnosti. Nedá se zařadit do žádné kategorie lidských faktů, protože nevíme, jak vymezit její jednotu.

Naproti tomu jazyk je celek sám o sobě a princip klasifikace. Jakmile mu mezi fakty řeči přidělíme místo, zavedeme přirozený řád do souboru, který se žádné jiné klasifikaci nepodvoluje.

Proti tomuto principu klasifikace by se mohlo namítnout, že užívání řeči spočívá ve schopnosti, kterou máme od přírody, zatímco jazyk je cosi nabytého a konvenčního, co by mělo být podřízeno přirozenému instinktu, místo aby nad ním mělo vrch.

Je možné odpovědět toto.

Především není dokázáno, že funkce řeči, jak se manifestuje, když mluvíme, je zcela přirozená, to jest, že naše hlasové ústrojí je určeno k mluvení stejně jako naše nohy k chození. Lingvisté v tomto ohledu nejsou ani zdaleka zajedno. Tak například

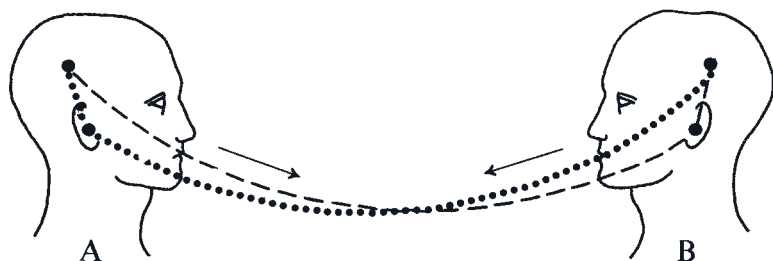
Whitney, který jazyk připodobňuje k jedné z několika společenských institucí, je toho názoru, že svého hlasového ústrojí jako nástroje jazyka užíváme jen náhodou, protože nám to vyhovuje. Lidé by si mohli stejně tak dobře zvolit gesto a místo obrazů akustických užívat obrazů vizuálních. Jeho teze je rozhodně příliš absolutní. Jazyk není společenská instituce podobná jiným ve všech ohledech; mimoto Whitney zachází příliš daleko i v tom, když tvrdí, že naše volba padla na hlasové orgány náhodou, že nám byla svým způsobem přírodou vnucena. Avšak v základním ohledu se zdá, že tento americký lingvista pravdu má: jazyk je konvence a je lhostejné, jaká je povaha dohodnutého znaku. Otázka hlasového ústrojí je tedy v problému řeči sekundární.

Tuto myšlenku by mohla potvrdit i jedna definice toho, co se nazývá *artikulovaná řeč*. V latině *articulus* znamená „článek, člen, pododdělení ve sledu věcí“ a se zřetelem k řeči může artikulace označovat buď členění mluveného řetězu na slabiky, nebo členění řetězu významů na významové jednotky; v tomto smyslu se pak v němčině říká *gegliederte Sprache*, „článkovaná řeč“. Přidržíme-li se tohoto druhého vymezení, můžeme prohlásit, že pro člověka přirozená není mluvená řeč, ale schopnost vytvářet jazyk, tj. systém zřetelných znaků odpovídajících zřetelným idejím. Broca zjistil, že schopnost mluvení je umístěna v třetím mozkovém závitu vlevo vpředu a o jeho zjištění se opíráme výše, když řeči přiřazujeme přirozenou povahu. Víme však, že toto místo je uvedeno do souvislosti se vším, co se k řeči vztahuje, včetně písma. Zdá se, že tato zjištění spolu s pozorováními, k nimž se dospělo u různých forem afázie dané poškozením center lokalizace, naznačují: (1) že různé poruchy ústní řeči jsou vzájemně propletené s poruchami psané řeči stovkami způsobů; že u všech případů i afázie a agrafie je zasažena spíše schopnost evokovat znaky pravidelné řeči nějakým určitým nástrojem, ať už je jakýkoli, než schopnost produkovat ty či ony zvuky nebo psát ty či ony znaky. To vše nás vede k domněnce, že za funkcí různých orgánů existuje obecnější schopnost, která tyto znaky řídí a která je schopností jazykovou

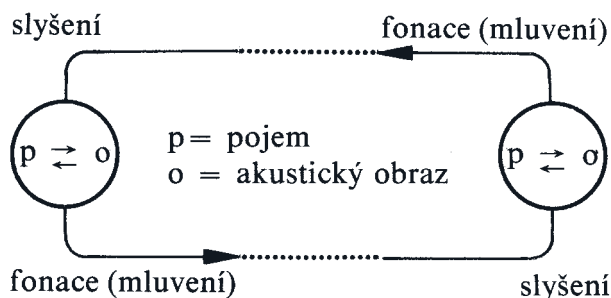
par excellence. A tak dospíváme ke stejnému závěru jako výše.⁴ Pro přiřazení prvního místa ve studiu řeči jazyku můžeme konečně uvést ještě ten argument, že tato schopnost artikulovat slova, ať už přirozená, či nikoliv, se uskutečňuje jen za pomoci nástroje vytvářeného a poskytovaného společenstvím. Není proto žádnou smyšlenkou tvrdit, že jednotu dodává řeči právě jazyk.

2. Místo jazyka ve faktech řeči

K tomu, abychom v úhrnu řeči mohli nalézt sféru, která odpovídá jazyku, musíme se zaměřit na individuální akt, který umožňuje rekonstruovat okruh mluvy. Tento akt předpokládá aspoň dva jedince, což je minimum nutné k tomu, aby tento okruh byl úplný. Uvažujme dvě osoby A a B, které spolu hovoří:

[Výchozí bod okruhu je v mozku jednoho, například A, kde jsou fakta vědomí, která nazýváme pojmy, asociována s reprezentacemi jazykových znaků čili akustickými obrazy sloužícími k jejich vyjadřování. Předpokládejme, že daný pojem vyvolá v mozku odpovídající akustický obraz a tento čistě psychický jev pak je následován fyziologickým procesem: mozek předává fonačním orgánům impulsy odpovídající tomuto obrazu. Dále pak se zvukové vlny šíří od úst A k uchu B, což je proces čistě fyzický. A konečně okruh pokračuje v B v obráceném pořadí: z ucha do mozku, což je fyziologický přenos akustického obrazu, a v mozku pak psychická asociace tohoto obrazu s odpovídajícím pojmem. Když pak mluví B, sleduje nový akt – od jeho mozku k mozku A – přesně stejný postup jako první a prochází postupně týmiž fázemi, což si můžeme znázornit takto:]⁵

Tato analýza si nedělá nárok na úplnost; bylo by možné ještě odlišit čistý akustický vjem, identifikaci tohoto vjemu s latentním akustickým obrazem, svalový obraz fonace atd. Zahrnuli jsme jen ty prvky, které jsme považovali za základní, avšak náš náčrt dovoluje jedním rázem odlišit části fyzické (zvukové vlny), fyziologické (fonaci a slyšení) a psychické (verbální obrazy a pojmy). Nejdůležitější je však uvědomit si, že se verbální obraz se zvukem samým neshoduje a že je ve stejné míře psychický jako pojem, který je k němu asociován.

Okruh, který jsme tu znázornili, se dá ještě dělit:

a) na vnější část (vibrace zvuků jdoucích od úst k uchu) a vnitřní část zahrnující vše ostatní

b) na psychickou část a část nepsychickou, přičemž nepsychická zahrnuje stejně tak fyziologické fakty, jejichž sídlem jsou orgány, jako vnější fyzické fakty jednotlivce

c) na aktivní část a část pasivní: vše, co přechází z centra asociace jednoho z mluvících do ucha druhého, je aktivní, a vše, co jde z ucha druhého do jeho centra asociací, je pasivní

V psychické části umístěné v mozku lze konečně nazvat vše, co je aktivní ($p \rightarrow o$), exekutivním, a vše, co je pasivní ($o \rightarrow p$), receptivním.

4 — Z dochovaných poznámek autorových (Saussure, F de, *cit. 1 / op. cit.*, seg. 188) se dozvídáme, že tu de Saussure o schopnosti produkce řeči uvažuje ve spojitosti s afázií (viz text) a užívá tu přitom i svůj pozdější termín *signologie* (do vydání nepojatý), který nakonec ve prospěch *sémiologie* opustil. Snaha zavést *signologii* vedle *signifiant* (označujícího), *signifié* (označovaného) a *signe* (znaku), zhruba ze stejné doby jako označované a označující, měla pochopitelný cíl celou terminologii sjednotit na jediném základu. Pozn. překl.

5 — Srov. Saussure, F de, *cit. 1 / op. cit.*, seg. 197. Pozn. překl.

Je třeba dodat ještě schopnost asociace a koordinace, která se projevuje, jakmile už nejde o izolované znaky. Právě tato schopnost hraje největší úlohu v organizaci jazyka jako systému. K dobrému pochopení této úlohy je třeba opustit individuální akt, jenž je pouhým zárodkem řeči, a přistoupit k faktu sociálnímu.

Mezi všemi jednotlivci takto řečí spojenými vzniká jisté vyrovnání: všichni reprodukuji – i když ne jistě přesně, ale jen přibližně – tytéž znaky sjednocené s týmiž pojmy.

Jaký je původ této sociální krystalizace? Která z částí tohoto okruhu tu za to může?

Je totiž velmi pravděpodobné, že se jí neúčastní všechny okruhy stejně.⁶

Fyzickou část můžeme zavrhnout rovnou. Když slyšíme mluvit jazykem, který neznáme, vnímáme sice zvuky, ale zůstáváme vně sociálního faktu, protože nerozumíme.

Ani psychická část se tu příliš neúčastní: exekutivní (realizační) stránka zůstává mimo, neboť k jejímu uplatnění nedochází nikdy hromadně. Je vždy individuální a je pod kontrolou jednotlivce; nazveme ji *mluvou*.

Skrze fungování receptivní a koordinativní schopnosti se u mluvčích tvoří vjemy, které jsou zřetelně u všech stejné. Jak lze tento sociální produkt znázornit, aby vynikl jazyk oproštěný od ostatního? Kdybychom mohli obsáhnout úhrn verbálních obrazů uchovávaných u všech jednotlivců, dospěli bychom k sociálnímu svazku, kterým je jazyk vytvářen. Je to zásobnice, kterou praxí své mluvy členové téhož společenství naplňují, je to gramatický systém, který existuje v mozku každého, či přesněji v mozcích souhrnu jednotlivců. Jazyk totiž v žádném z nich není úplný a dokonale existuje jen v mase.

Oddělujeme-li jazyk od mluvy, oddělujeme zároveň i: (1) to, co je u jednotlivce sociálního; (2) to, co je podstatné, od toho, co je podružné a více či méně náhodné.

Jazyk není funkcí mluvčího. Je to produkt, který jedinec registruje pasivně, který nikdy nepředpokládá předchozí záměr

a úvaha o něm přichází na řadu až při provádění klasifikace, o níž bude řeč dál⁷.

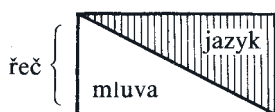
Mluva je naopak individuální akt vůle a inteligence, a je v ní vhodné rozlišovat:

(1) kombinace, jejichž prostřednictvím mluvčí užívá kódu jazyka k vyjádření své vlastní myšlenky; (2) psychickofyziologický mechanismus, jenž mu umožňuje tyto kombinace navenek vyjádřit.

Je třeba dodat, že jsme definovali věci, a nikoliv slova, a stanovené distinkce nejsou tudíž nikterak postiženy jistými nejednoznačnými termíny, které se od jazyka k jazyku nekryjí. Tak například německé *Sprache* znamená jak „jazyk“, tak i „řeč“ a *Rede* odpovídá zhruba „mluvě“, ale přibývá tu ještě zvláštní význam „promluvy“. Latinské *sermo* znamená spíše „řeč“ i „mluvu“, zatímco *lingua* označuje „jazyk“ atd. Žádné slovo neodpovídá přesně žádnému z pojmů, které jsme si upřesnili výše, a proto je každá definice slova marná. Vycházet při definici věcí od slova je tedy metoda špatná.

6 — Geneze pojetí jazyka (langue) prošla řadou fází, v nichž se autor snažil sám sobě ujasnit, zda k jazyku lze najít nějakou analogii jinde, srov. i jeho vlastní poznámky, jež následují. Vrhá to i zvláštní světlo na arbitrárnost, o níž se u znaku tolik diskutovalo a diskutuje. „Existuje v úhrnu známých věcí něco, co by se dalo k jazyku přesně přirovnat? – Je třeba hned zkráj poznámenat, že tato rozhodně obtížná otázka by pro nás nijak neměla mít ten vágní smysl, který má pro všechny ty, kteří se jí snažili rozřešit, aniž by aspoň jednou předběžně řekli, co si o samotném jazyce myslí. – Z našeho hlediska tato otázka přechází v nutnost se ptát na cosi zcela odlišného od toho všeho, co by se jí dalo chápat. Přechází v nutnost se ptát, zda existuje něco, nějaký lidský a společenský fakt, co by bylo konvenční; nějaký fakt společenského života, který je zredukovatelný na takovou formuli, jež by byla v libovolný moment, kdy se k ní uchylujeme, (1) konvenční, a tedy arbitrární, zcela zbavená přirozeného vztahu ke svému objektu a se zřetelem k němu absolutně nezávislá a bez zákonitostí; (2) sám o sobě není tento produkt vzhledem k tomu, co v tomto směru předcházelo, arbitrární a nezávislý. (A) Život skrze společnost, (B) život vnitřní. – Je tudíž třeba dodat, (3) že tato věc nesmí být přetržitá, ani v rozmezí čtyřia dvaceti hodin, a že každý její prvek je za tuto dobu nesčetněkrát opakován...“ Srov. Saussure, Ferdinand de. *Cours de linguistique générale*. Tome II: fasc. 4. Édition critique par Rudolf Engler. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1974, segment 3296. Pozn. překl.

7 — Editoři tu vynechali vlastní autorovo schéma (Saussure, F de, *cit. 1 / op. cit.*, seg. 244 D–S–J–C). Pozn. překl.

Shrňme si tedy charakteristiky jazyka:

1. Je to dobře vymezený objekt v různorodém souboru faktů řeči. Lze ho lokalizovat do určité části okruhu, ve které se auditivní obraz počíná asociovat s určitým pojmem. Je sociální částí řeči, vnější vůči jednotlivci, jenž ho sám o sobě nemůže ani vytvářet, ani modifikovat. Existuje jen díky určité předchozí úmluvě mezi členy společenství. Jednotlivec naproti tomu musí projít učením, má-li poznat jeho funkci; dítě si ho osvojuje postupně. Je to cosi tak výrazného, že i člověk zbavený možnosti užívání mluvy si jazyk zachovává, pokud rozumí vokálními znakům, které slyší.

2. Na rozdíl od mluvy je jazyk objekt, který lze studovat odděleně. Mrtvými jazyky již nemluvíme, ale jejich jazykový organismus si můžeme osvojit velmi snadno. Věda o jazyce se bez jiných prvků řeči může nejenom obejít, ba není ani možná, jsou-li tyto jiné prvky do ní přimíšeny.

3. Zatímco řeč je různorodá, je takto vymezený jazyk stejnorodý: je to systém znaků, v němž to nejpodstatnější je jednota smyslu a akustického obrazu, a v němž obě části znaku jsou ve stejné míře psychické povahy.

4. Jazyk není konkrétním objektem o nic méně než mluva, což je velkou výhodou při jeho studiu. I když jsou jazykové znaky v podstatě psychické, nejsou abstraktní; asociace utvrzované kolektivním konsenzem, jejichž souhrn tvoří jazyk, jsou realitami, které mají své sídlo v mozku. Kromě toho jsou znaky jazyka tak říkajíc hmatatelné a písmo je může fixovat v konvenčních obrazech, zatímco akty mluvy by ve všech detailech bylo nemožné fotografovat. Vyslovení i sebekratšího slova představuje velké množství svalových pohybů, jež je nesmírně obtížné rozpoznat a znázornit. Naproti tomu v jazyce je pouze akustický obraz a ten lze přeložit stálým vizuálním obrazem. Neboť odhlédneme-li od tohoto množství pohybů, kterých je třeba k realizaci akustického obrazu v mluvě, uvidíme, že žádný akustický obraz není nic jiného než úhrn omezeného počtu prvků čili fonémů, které lze zase evokovat odpovídajícím počtem znaků v písmu. A právě tato možnost

fixovat věci týkající se jazyka způsobuje, že ho slovník a gramatika mohou zobrazovat věrně, neboť jazyk je zásobnice akustických obrazů a písmo je konkrétní formou⁸ těchto obrazů.

3. Místo jazyka v lidských faktech, sémiologie
Tyto rysy jazyka nám odkrývají ještě jeden další a důležitější. Jazyk, takto vymezený v souboru faktů řeči, lze řadit mezi lidské fakty, zatímco řeč nelze.

Viděli jsme tedy, že jazyk je sociální instituce; řadou rysů se však od jiných, tj. politických, právních a dalších institucí liší.⁹ Abychom porozuměli jeho zvláštní povaze, je třeba sem zahrnout celý nový řád faktů.

Jazyk je znakový systém vyjadřující ideje, a je tak srovnatelný s písmem, abecedou hluchoněmých, symbolickými rituály, zdvořilostními formami, vojenskými signály atd. Je však z těchto systémů nejdůležitější.

Lze si tedy představit *vědu, která studuje život znaků v životě společnosti*. Tvořila by část sociální psychologie a v důsledku toho i obecné psychologie; nazveme ji sémiologie¹⁰ (z řeckého *sēmeion* „znak“). Ukázala by nám, z čeho sestávají znaky a které zákony je řídí. Protože zatím neexistuje, nelze říci, čím bude; má však právo na existenci a její místo je již předem vytyčené. Lingvistika je pouze částí této obecné vědy a zákony objevené sémiologií bude možné uplatnit i na lingvistiku. Ta se tak ocitne v oblasti jasně vymezené v souboru lidských faktů.

8 — Engler tento odstavec považuje za méně jasný. Má za to, že de Saussure snad chtěl především říci to, že akustický obraz umožňuje slovo skrze fonaci realizovat okamžitě, i když na to popis artikulačních pohybů neukazuje. Srov. Saussure, F de, *cit. 1 / op. cit.*, seg. 263. Pozn. překl.

9 — V přednáškách de Saussure vztah jazyka a dalších společenských institucí různě rozváděl, srov.: „Ale tyto instituce se týkají jen určitých jedinců v určitých okamžicích. Žádná jiná než jazyk však není určena všem a nevyžaduje, aby se jí každý účastnil a měl na ni vliv. Většinu institucí lze zkorigovat a pozměnit promyšleným a vědomým zásahem. U jazyka to možné není, ani pro akademie.“ Saussure, F de, *cit. 1 / op. cit.*, seg. 273 D. Pozn. překl.

10 — Je třeba se vyhnout směšování *sémiologie* se *sémantikou*, která studuje změny významů a které de Saussure soustavný výklad nevěnoval. Pozn. ed. *Kursu*, tj. Ch. Bally a A. Sechehaye.

Na psychologovi je, aby určil přesné místo sémiologie;¹¹ úkolem lingvisty je definovat to, co tvoří z jazyka v souboru sémiologických faktů zvláštní systém. K této otázce se vrátíme později; zatím si zapamatujme jedno: jestliže jsme teď poprvé mohli lingvistice přiřadit místo mezi vědami, pak jen proto, že jsme ji uvedli do souvislosti se sémiologií.

Proč není dosud sémiologie uznána za autonomní vědu se svým vlastním předmětem jako všechny ostatní vědy? Bloudíme tu v kruhu: na jedné straně není pro pochopení povahy tohoto sémiologického problému nic vhodnějšího než jazyk, na druhé straně však je pro jeho správnou formulaci třeba studovat jazyk sám o sobě. Dosud byl jazyk totiž téměř vždy pojímán v souvislosti s něčím jiným, z jiných hledisek.

Především existuje povrchní představa široké veřejnosti: vidí v jazyku pouhou nomenklaturu, což brání jakémukoli zkoumání jeho skutečné povahy.

Dále je tu hledisko psychologa, který se zabývá mechanismem znaku u individua; je to metoda nejsnadnější, ale nevede dále než k individuálnímu provedení a nepostihuje znak, který je svou podstatou sociální.

Anebo, i když si uvědomíme, že znak je třeba ze sociálního hlediska studovat, můžeme si všimat – víceméně v závislosti na své vůli – jen těch rysů jazyka, které ho spojují s ostatními institucemi. Takovým způsobem svůj cíl mineme a zanedbáme charakteristiky, které patří pouze sémiologickým systémům obecně a jazyku zvlášť. Podstatnou vlastností znaku, jež se však na první pohled jeví nejméně zřetelně, je totiž to, že se vždy do určité míry vymyká vůli jednotlivce i společnosti.

Tak se tato vlastnost projevuje zřetelně až v jazyce, manifestuje se však ve věcech, které se studují nejméně, a v důsledku toho si pak nutnost či zvláštní užitečnost sémiologické vědy dobře neuvědomujeme. My však naopak tento jazykový problém chápeme jako především sémiologický, a všechny naše vývody vděčí za svůj význam tomuto důležitému faktu. Chceme-li odhalit

pravou povahu jazyka, musíme se především chopit toho, co má společného se všemi ostatními systémy téhož řádu, a jazykové faktory, které se na první pohled jeví velmi důležité (například funkce hlasového ústrojí), stačí uvažovat až v druhé řadě, pokud neslouží k rozlišení jazyka od jiných systémů. Touto cestou tento jazykový problém nejenom objasníme, ale při uvažování o rituálech, zvycích atd. jako znacích vyvstanou tyto fakty, jak doufáme, v novém světle a vyvolají potřebu je zahrnout do sémiologie a vykládat je skrze zákony této vědy.

[..]

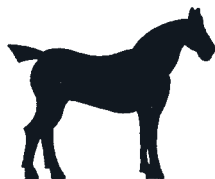
Povaha jazykového znaku

1. Znak, označované, označující

Pro některé lidi je jazyk, převedeme-li ho na jeho základní principy, jen nomenklatura, tj. seznam termínů odpovídajících vždy určité věci. Například:

: ARBOR

: EQUOS

atd.

atd.

Takovéto pojetí lze v řadě ohledů kritizovat. Předpokládá hotové ideje existující ještě před slovy; neříká nám, zda určité jméno je vokální, či psychické povahy, protože takové latinské *arbor* „strom“ lze uvažovat jak z toho, tak i onoho hlediska; a konečně

11 — Srov. Naville, Adrien. *Classification des science*. Genève: H. Georg, 1888, s. 104.

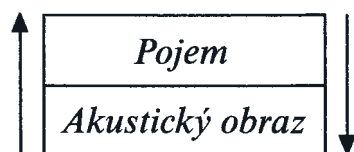
naznačuje, že spojení sjednocující jméno s věcí je zcela jednoduchá operace, což není ani zdaleka pravda. Avšak i tento prostoduchý pohled nás může přiblížit k pravdě tím, že nám ukáže, že jazyková jednotka je cosi dvojitého, vzniklého sblížením dvou termínů.

Při uvažování o okruhu mluvy jsme na s. 18 viděli, že oba termíny zahrnuté v jazykovém znaku jsou psychické a v našem mozku jsou sjednocovány asociativním svazkem. Toto potvrďujeme.

Jazykový znak nesjednocuje věc a jméno, ale pojem a akustický obraz.¹² Akustický obraz není materiální zvuk, něco čistě fyzického, ale psychický otisk tohoto zvuku, reprezentace, o které nám poskytují svědectví naše smysly; je smyslový, a nazveme-li ho tu a tam „materiálním“, pak jen v tomto smyslu a v protikladu k druhému termínu této asociace, pojmu, jenž je obecně abstraktnější.

Psychická povaha našich akustických obrazů¹³ vyvstává, když pozorujeme svou vlastní řeč. Můžeme mluvit sami se sebou nebo si v duchu přeříkávat veršovaný úryvek bez pohybu rtů či jazyka. Protože slova jazyka jsou pro nás akustické obrazy, nelze ve výkladu hovořit o „fonémech“, z nichž jsou složena. Tento termín, který implikuje představu vokální činnosti, lze uplatnit pouze na mluvené slovo, na realizaci vnitřního obrazu v projevu. Tomuto nedorozumění se můžeme vyhnout, budeme-li mluvit o zvucích¹⁴ a slabikách slova, a budeme-li si pamatovat, že jde přitom o akustický obraz.

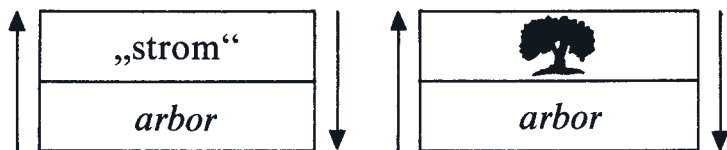
Jazykový znak je tedy psychická jednotka o dvou stránkách, kterou si lze znázornit obrázkem:

Oba tyto prvky jsou úzce spjaty a jeden vyvolává druhý.

Zjišťujeme-li smysl latinského slova *arbor*, nebo slova, jímž latina označuje pojem „strom“, je zřejmé, že jen tato sblížení utvrzovaná

jazykem se nám jeví odpovídajícími realitě a jakákoli jiná, jež by nás mohla napadat, zavrhneme.

Tato definice klade důležitou terminologickou otázku. *Znakem*¹⁵ nazýváme kombinaci pojmu a akustického obrazu, avšak v běžném úzu tento termín obecně označuje akustický obraz sám, například slovo (*arbor* atd.). Zapomíná se na to, že když *arbor* nazýváme znakiem, je to jen proto, že v sobě nese pojem „stromu“, stejně jako představa smyslové stránky implikuje představu celku.

Tato nejednoznačnost mizí, označíme-li všechny tři pojmy zde přítomné názvy, které se vzájemně předpokládají a zároveň spolu tvoří protiklad.¹⁶

12 — Termín akustický obraz se snad může zdát příliš úzký, protože vedle reprezentace hlásek slova jde i o reprezentaci jeho artikulace, o svalový obraz fonačního aktu. Pro F de Saussura je však jazyk hlavně zásobnice, cosi obdrženého zvnějšku. Akustický obraz je především přirozená reprezentace slova jakožto faktu virtuálního jazyka stojícího mimo jeho jakoukoli realizaci v mluvě. Tak se může motorický aspekt implikovat, nebo může aspoň vůči akustickému obrazu zaujímat vedlejší místo. Pozn. ed. *Kursu*, tj. Ch. Bally a A. Sechehaye.

13 — Pojetí znaku jako akustického obrazu, a tedy označujícího (v soudobé terminologii *pojetí unilaterální*), je běžné především v autorových vlastních poznámkách k přednáškám a občas se vyskytuje i v jednotlivých kurzech. Před zavedením novější distinkce a pohledu na znak jako na arbitrární vztah mezi označujícím a označovaným (v soudobé terminologii *pojetí bilaterální*) však váhal, srov.: „Přiznám se, že nemohu rozřešit jednu otázku, a to, jak si udělat jasno v tomto ohledu: Máme znakiem nazývat celek, kombinaci pojmu a obrazu? Anebo lze znakiem nazývat sám akustický obraz, materiálnější polovinu? Nicméně nazývá-li se znakiem *arbor*, pak vždy jen potud, pokud nese pojem. Bylo by třeba mít k dispozici dvě odlišná slova.“ Třetí autorovo pojetí znaku se do přednášek nedostalo: znak jako jakákoli materiální věc (entita), kterou asociujeme s jinými, tj. která má určitý smysl (Saussure, F de, cit. 1 / op. cit., seg. 1111–1114 J). K zdánlivému rozporu mezi oběma pojetími, tj. prvním a druhým, nechtěně přispěl de Saussure sám, a to nikoli v důsledku vývoje svých názorů, ale přirozeným odklonem svého zájmu o označované jako lingvistice zcela vnější, především z důvodů arbitrárnosti. Pozn. překl.

14 — Výraz *son* francouzského originálu tu (a ovšem i jinde) může česky znamenat *zvuk* nebo *hlásku*. Protože francouzština terminologicky nerozlišuje, je někdy rozpoznání přesného smyslu obtížné. Pozn. překl.

15 — De Saussure užíval dlouho místo znaku (*signe*) termínu *sém* (*sème*) a občas i označení *termín* (*terme*). Sému, tj. konvenčnímu znaku (i nevokálnímu), jak vysvětluje z jeho poznámek, přiznával jednu dobu proti *znaku* dokonce tu výhodu, že nemůže být gestem, tj. *aposém* (*aposème*) a pro sém chápaný systémově, tj. ve vztazích k systému, výraz *parasém* (*parasème*). Srov. Saussure, F de, cit. 6 / op. cit., seg. 3310n. Pozn. překl.

16 — Saussure, F de, cit. 1 / op. cit., seg. 1115. Pozn. překl.

Navrhujeme zachovat slovo *znak* pro označení celku a nahradit *pojem* a *akustický obraz* termíny *označované* a *označující*; ty mají tu výhodu, že označují protiklad, který je jednak odlišuje od sebe a jednak od celku, jehož jsou částmi. Pokud jde o *znak*, spokojujeme se jím proto, že nevíme, čím ho nahradit, ježto obvyklý jazyk jiný termín nenabízí.

Takto vymezený jazykový znak má dvě prvořadě vlastnosti. Při jejich výkladu stanovíme zároveň samotné principy jakéhokoli studia tohoto druhu.

2. První princip: arbitrárnost znaku

Svazek sjednocující označující a označované je arbitrární; nebo též můžeme jednoduše říci, pokud znkem chápeme celek plynoucí z asociace označujícího a označovaného: *jazykový znak je arbitrární*.

Takto idea francouzského slova „*sœur*“ (sestra) není se sledem hlásek *s-ö-r*, který jí slouží jako označující, spjata žádným vnitřním vztahem: že by ji stejně dobře mohl zastupovat libovolný jiný sled, dokazují rozdíly mezi jazyky i samotná existence různých jazyků: označované „*bœuf*“ (francouzsky vůl) má za označující na jedné straně hranice *b-ö-f* a na druhé straně *o-k-s* (*Ochs*, tj. německy vůl).

O principu arbitrárnosti znaku nikdo nepochybuje; často je však snazší určitou pravdu objevit než jí přidělit místo, které jí patří. Tento princip dominuje v celé lingvistice jazyka a má nedozírné důsledky. Je pravda, že se na první pohled nejeví všechny stejně průkazně; dospíváme k nim až po mnoha oklikách a spolu s nimi pak i k prvořadě důležitosti tohoto principu.

Poznamenejme stranou: až bude sémiologie zorganizována, bude si muset položit otázku, zda jí právem patří výrazové mody spočívající na zcela přirozených znacích, jako je pantomima. A i za předpokladu, že je přijme, bude jejím hlavním předmětem stále souhrn systémů založených na arbitrárnosti znaku. Ve skutečnosti spočívá v zásadě každý výrazový prostředek, přijímaný

určitou společností, na kolektivním zvyku nebo – a to je totéž – na konvenci. Například ani zdvořilostní znaky, často obdařené jistou přirozenou expresivitou (vzpomeňme si na Číňana, který svého císaře zdraví tak, že devětkrát padne tváří až k zemi), nejsou o nic méně vázány určitým pravidlem; právě toto pravidlo, a ne jejich vnitřní hodnota, nás nutí, abychom je užívali. Lze proto říci, že zcela arbitrární znaky realizují ideál sémiologického procesu lépe než jiné, a proto jazyk, nejkomplexnější a nejrozšířenější z výrazových systémů, je také ze všech nejcharakterističtější. V tomto smyslu se lingvistika může stát obecným vzorem celé sémiologie, třebaže jazyk je jen jeden určitý systém z mnoha.

Využili jsme slova *symbol* k označení jazykového znaku, respektive toho, co nazýváme označujícím. Jeho přijetí však naráží právě kvůli našemu prvnímu principu na obtíže. V povaze symbolu je, že nikdy není zcela arbitrární: není totiž prázdný, je v něm zbytek přirozeného svazku mezi označujícím a označovaným. Symbol spravedlnosti, váhy, by nebylo možné nahradit libovolným jiným, například vozem.

I slovo *arbitrární* vyžaduje poznámku. Nemělo by vzbuzovat představu, že označující závisí na svobodné volbě mluvčího (uvidíme dále, že není v moci jednotlivce změnit znak, který je jednou určitou jazykovou skupinou stanovený); chceme jen vyjádřit to, že je *nemotivovaný*, to jest arbitrární ve vztahu k označujícímu, s nímž nemá v realitě žádnou přirozenou vazbu.

Uvedme závěrem ještě dvě námitky, které by proti stanovení tohoto prvního principu mohly být vzneseny:

1. Na důkaz toho, že volba označujícího není vždy arbitrární, lze poukázat na *onomatopoeia*. Ta však nejsou nikdy organickými prvky jazykového systému. Jejich počet je ostatně mnohem menší, než se má za to. Slova jako francouzské *fouet* „bič“ nebo *glas* „umíráček“ mohou znít některým uším se sugestivní zvučností; avšak k poznání, že tuto svou povahu nemají od samého začátku, se stačí vrátit k jejich latinské podobě (*fouet* je odvozeno z latinského *fāgus* „buk“ a *glas* z *classicum* „zatroubení“); kvalita jejich

dnešního znění či spíše znění, které jim připisujeme, je náhodným výsledkem fonetického vývoje.

Pokud jde o skutečná *onomatopoeia* (typu *bimbam*, *tiktak* atd.), jsou nejen málo početná, ale i jejich volba je již do jisté míry arbitrární, protože jsou jen pouhou přibližnou a již polokonvenční imitací určitých zvuků (srovnejme francouzské *ouaoua* a německé *wauwau*, tj. „haf haf“). Navíc, jakmile byla jednou do jazyka zavedena, zapojují se víceméně do fonetického, morfologického a dalšího vývoje, který podstupují ostatní slova (srovnej francouzské *pigeon* „holub“ pocházející z vulgárně latinského *pīpiō*, jež je samo odvozeno od *onomatopoeie*): je to zřejmý důkaz toho, že cosi ze své původní povahy ztratila, aby mohla obecně nabýt povahu jazykového znaku, který je nemotivovaný.

2. *Zvolání*,¹⁷ těsně spjatá s *onomatopoií*, mohou opravňovat k obdobným poznámkám a naši argumentaci neohrožují. Mohou svádět k tomu, že v nich budeme vidět spontánní vyjádření reality, diktovaná tak říkajíc přírodou. Většině z nich však můžeme nutný svazek mezi označovaným a označujícím upřít. Stačí v tomto ohledu porovnat dva jazyky, abychom pochopili, nakolik se tyto výrazy z jednoho jazyka do druhého mění (například francouzské *aïe!* „au“ odpovídá německému *au!*). Víme také, že mnohá zvolání vznikla z určitého smyslu slov (srov. francouzské *diable!* „k čertu!“ /*diable* = čert/, *mordieu!* „mordyjé!“ = *mort Dieu* „smrt boha“ atd.). Shrňme-li, *onomatopoeia* a *zvolání* jsou důležitá až druhotně a jejich symbolický původ je zčásti sporný.

3. Druhý princip: Lineární povaha označujícího
Označující je svou povahou auditivní a probíhá pouze v čase, od něhož přebírá tyto charakteristiky:

a) *představuje určitý rozsah* a

b) *tento rozsah je měřitelný v jediné dimenzi*: tou je linie

Tento princip je zřejmý, zdá se však, že jsme jeho zformulování až dosud vždy zanedbávali, bezpochyby proto, že jsme ho shledávali

příliš prostým. Přesto je však základní a jeho důsledky jsou nedozírné; svou důležitostí se vyrovná prvnímu zákonu. Závisí na něm veškerý mechanismus jazyka. Proti vizuálním označujícím (například námořním signálům), která mohou vést ke komplikacím hned v několika dimenzích současně, mají akustická označující k dispozici pouze linii časovou;¹⁸ jejich prvky se představují jeden po druhém, tvoří řetěz. Tento jejich charakter se okamžitě projeví, jakmile je zachytíme písmem a následnost v čase nahradíme prostorovou linií grafických znaků.

V některých případech se to však nejeví průkazně. Jestliže například určitou slabiku zdůrazním, zdá se, že na stejném místě hromadím různé významové prvky. Je to však iluze: slabika a její přízvuk tvoří jediný fonační akt a uvnitř něho neexistuje žádná dualita, pouze různé protiklady k jeho okolí.

Překlad František Čermák

Přeloženo z: Saussure, Ferdinand de. *Cours de linguistique générale*. Édition critique préparée par Tullio de Mauro.

Paris: Payot, 1972. [1. vydání: Lausanne, Paris: Payot, 1916.]

Česky in: Týž. *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Academia, 2007.

©František Čermák

17 — Ze souvislosti je zřejmé, že autor zde mluví především o interjekcích. Pozn. překl.

18 — Starší autorův termín pro lineárnost, jak vysvětluje ze zanechaných poznámek, byl *unipatialité*, „jednoprostorovost“ (Saussure, F de, *cit.* 6 / *op. cit.*, seg. 3317.2). Pozn. překl.

Doslov——Ferdinand
de Saussure, sémiologie
a strukturalismus

Kurs obecné lingvistiky není v pravém slova smyslu textem švýcarského lingvisty Ferdinanda de Saussura (1857–1913), ale jde o kompilát poznámek frekventantů jeho tří lingvistických kurzů z let 1907–1911. Editoři jednotlivých vydání *Kurs* postupně redigovali a komentovali s tím, jak se objevovaly edice samostatných poznámek z jednotlivých *Kursů* a konečně i původní de Saussurovy poznámky k přednáškám. Zásadním se stal především komentář Tuilla de Maura, jenž je přetištěn i v českém vydání.

Vybrané úryvky by měly stručně reprezentovat obě základní témata, jimž se *Kurs* věnuje: tedy lingvistiku a rodící se sémiologii. Sémiologie, tj. věda o povaze znaků, vychází z potřeby zobecnit nauku o jazyce, de Saussure tedy sémiologii lingvistiky nadřazuje. Samotný jazykozpytný rozměr *Kursu* ale není vhodné opomíjet. Sémiologie se vztahuje k de Saussurovu – lingvisty spíše odmítanému – „synchronnímu“ přístupu, který při studiu jazyka či jakéhokoli fenoménu nebere ohled na historický vývoj a zkoumá ho jako jeden „současný“ celek (de Saussure uvádí příklad šachové partie, kdy pro pochopení aktuální situace na šachovnici nemusíme být obeznámeni s předchozím vývojem konkrétní hry – stačí nám znát pravidla šachu). Podstatná část *Kursu* se však věnuje i historické (tedy „diachronní“) lingvistice, vztahu mezi mluvenou řečí a psaním, otázkám dialektu a jeho zeměpisné dimenzi (geografická lingvistika). Nastolená sémiologická východiska jsou de Saussurovi do velké míry pomůckou k rozvoji vlastních lingvistických témat a zároveň je lingvistické pozadí jeho znakové teorie jasně vidět při srovnání se zastáncem jiného přístupu ke studiu znaků, jeho současníkem, americkým logikem Charlesem Sandersem Peircem (1839–1914). De Saussure sice vynalézá „sémiologii“ a Peirce rozvíjí „sémiotiku“, v dnešní době jsou ovšem tato slova vnímána většinou jako synonyma.

Co je však znak z hlediska těchto dvou (původně lehce odlišných) nauk? De Saussurův znak je vždy podmíněn vztahy ke znakům ostatním a potažmo k celku jazyka, v rámci něhož je existence znaku vůbec možná. Konkrétní „řeč“ či „promluva“

nemohou existovat bez celkové struktury „jazyka“, kterou aktualizují – významy slov jsou dány pouze diferenčně, ve vztahu ke slovům jiným, mají *směnnou*, nikoliv absolutní hodnotu. De Saussure se soustředí zejména na lingvistické a verbální hledisko, znak pro něj snoubí „označované“ (představu, pojem, mentální obraz) i „označující“ (slovo, akustický obraz obrazu mentálního) do bezprecedentní jednoty – jednou ze zcela zásadních tezí je nepůvodnost jednoho ve druhém. Znak jsou udržovány pomocí úzu a jsou arbitrární, nemotivované, protože například mezi slovem *pes* a skutečným psem není žádná podobnost, žádná přímá souvislost – slovo „pes“, respektive „dog“ nebo „der Hund“, označuje psa na základě společensky přijímané konvence. Současně to však neznamena, že by naše představa „psa“ samotné slovo „pes“ předcházela, tak jako by tomu bylo například v platónském světě idejí – označovaný a označované existují současně a jen díky sobě; pokud bychom nedisponovali slovem „pes“, sestával by náš svět pouze z nediferencované množiny vlků. Obecný význam této – zde velmi zjednodušené – duální povahy jazykového znaku nás vede zejména k nahlédnutí vlivu, jaký má jazyk nejen na možnost *popisu*, ale samotného *vnímání* světa.

Peirce na rozdíl od de Saussura vychází zejména z logiky a filozofie, znakový systém mu slouží obecněji ke zkoumání procesu poznávání a konstrukce významů. Ve svých pracích znak definuje mnohokrát a proměnlivě, povětšinou však velmi široce, jak je tomu i v jeho asi nejslavnější definici, že „znak je něco, co pro někoho něco zastupuje“. Peircův přístup se tak může hodit pro zkoumání i jiných typů znaků a komunikace, než jsou ty primárně jazykové, verbální. Široce uplatnitelná je pro tyto účely zejména jeho triadická typologie znaků, rozlišující je dle vazeb k označovanému předmětu. Peirce tak hovoří o znaku ikonickém (vázaném k předmětu pomocí podobnosti či analogie), indexálním (vázaném pomocí odkazu či stopy) a symbolickém (svázaném pouze konvencí – takové znaky lze ztotožnit s de Saussurovými znaky jazykovými).

Sémiologie během 20. století hrála a dodnes hraje významnou roli ve zkoumání jazyka a kulturní komunikace vůbec. V praktickém ohledu lze využít de Saussurův, respektive Peircův aparát k „sémiologické analýze“ kulturních kódů, mediálních sdělení či konkrétních filmových děl a způsobů, jakými tyto pracují s významy, symboly či ideologií. Konkrétně pak sémiologie filmu, rozvíjená výrazně Christianem Metzem či Umbertem Ecem, může kritikovi poskytnout analytické nástroje a slovník pro rozbor toho, co film „říká“ a především „jak“. Pohled na dílo jako soustavu znaků tak umožňuje vyhnout se tradičním hodnotícím a/nebo estetickým kritériím. Ve své nejvíce elaborované a zároveň nejspekulativnější podobě se filmová sémiologie také snažila postihnout, respektive zkonstruovat samostatnou gramatiku filmové řeči. Sémiotické myšlení pak ve vztahu k vizuálnímu umění obecně legitimizovalo re-prezentace světa jako plnohodnotné výrazové kódy, vyvrátilo jejich často zmiňovaný status jakožto „derivátů skutečností“ tím, že samotnou „skutečnost“ vidělo jako inherentně „znakovou“ (viz popis duálního charakteru znaku výše). Ferdinand de Saussure je zároveň oprávněně považován za předchůdce jednoho z nejpodstatnějších myšlenkových proudů 20. století, strukturalismu. Strukturalismus v mnohém ze sémiologie vychází a v lecčems s ní splývá, jde ale o více než metodu – je to celé myšlenkové paradigma a setkat se s ním lze v mnohých vědách, jeho stopy se jasně otiskly i do velké části textů přítomných v tomto sborníku. Sama de Saussurova lingvistika ostatně bývá označována jako strukturální – ačkoli samotný výraz „struktura“ zaznívá v *Kursu* jen velmi sporadicky, to, co jej charakterizuje, je pohled na jazyk jako systém. Rozvíjení de Saussurových tezí i jejich kritice se věnoval mimo jiné i tzv. Pražský lingvistický kroužek (srov. doslov k textu Jana Mukařovského na s. 192).

Cesta od sémiologie ke strukturalismu bývá ovšem spojována zejména s francouzským antropologem Claudem Lévi-Straussem, který na mýty a celou antropologickou látku pohlédl jako na jazyk, respektive předznamenal zkoumání společenských fenoménů

z jejich strukturálního hlediska a jejich redukci či přeměnu na jazyk, systém znaků nabízející se podobným typům analýzy. Mýty jsou podle Lévi-Strausse podobně jako jazyk vědomě nereflektované (lze jen těžko aktivně hovořit a zároveň myslet na veškerý strukturální základ toho, co dělá naši promluvu srozumitelnou) – přesto sdílejí podobný strukturní základ, který veškeré jednotlivé rituály a vyprávění spojuje (tak jako každá konkrétní promluva má svůj kořen v jazyce). I díky tomu je lze analyzovat podobným způsobem, jako de Saussure naznačuje u verbálních projevů: lze je strukturovat pomocí binárních opozic a vyvozovat jejich význam ze vzájemných vztahů jejich jednotlivých prvků, *mytémů*. Lévi-Straussův projekt měl i určitou de-kolonizační, politickou dimenzi, například přijetím synchronního přístupu (viz s. 536 tohoto sborníku – text Haydena Whitea) jasně zavrhl nahlížení na jiné kultury coby *primitivní* a zamrzlé v čase (a tedy ve vývoji).

Představa kulturních fenoménů strukturovaných po vzoru jazyka, tedy srozumitelných jen díky vzájemné rozdílnosti a vzájemným vztahům, ovlivnila vedle antropologie i literární teorii (zkoumající takto narativní struktury i žánrové klíče) či studium komunikace, včetně té vizuální. Svou analýzou časopisecké či reklamní vizuality tak kupříkladu Roland Barthes odhaloval povahu mýtů současné společnosti a především jejich samotnou přítomnost ve zdánlivě odmytizovaném světě.

De Saussurovy myšlenky se ve francouzském intelektuálním prostředí až do začátku šedesátých let šířily především zprostředkovaně (vzhledem k charakteru *Kursu*, který sám je derivátem, by se dalo hovořit o zprostředkování z *třetí ruky*). Během padesátých a šedesátých let hraje v pracích různých oborů ovšem strukturalistický přístup nezastupitelnou úlohu. Od sedmdesátých let však mnozí ze strukturalistů plynule přechází pod hlavičku poststrukturalismu. V něm již rozvolňují některé aspekty klasického strukturalismu, jako je např. důraz na synchronní pohled na jevy (kritizovaný pro svou ahistoričnost), univerzální platnost binárních opozic nebo primát verbálního jazyka nad psaným projevem.

Redukce kulturních fenoménů na jazyk se tak krom jiného posouvá směrem k *textu*, což umožňuje lépe aplikovat některé z postupů i na primárně ne-jazykové kulturní manifestace (odtud „čtení filmu“). Zároveň se začíná opět více dopřávat sluchu sociálním, politickým a mocenským otázkám našeho světa, které strukturalismus svou pozitivistickou abstrakcí spíše ignoroval. Konečně je pak s přicházející dekonstrukcí a postmodernou zpochybňována i zdánlivě logická a jednoznačná struktura jazyka, předznamenávající naše jen iluzorně srozumitelné a neproblematické *promluvy*. Přesto lze i ve většině poststrukturalistických myšlenek stále slyšet ozvěny de Saussurova *Kursu*, tlumočené nejprve jeho studenty, poté Claudem Lévi-Straussem a potažmo i celou jednou linií myšlení 20. století.

-ms-

Doporučená četba:

- — Černý, Jiří. *Dějiny lingvistiky*. Olomouc: Votobia, 1996.
- — Deleuze, Gilles. *Podľa čoho rozpoznáme štrukturalismus?* Bratislava: Archa, 1993.
- — Hawkes, Terence. *Strukturalismus a sémiotika*. Brno: Host, 1999.
- — Kyloušek, Petr (ed.). *Znak, struktura, vyprávění: Výbor z prací francouzského strukturalismu*. Brno: Host, 2002.
- — Lévi-Strauss, Claude. *Strukturální antropologie*. Praha: Argo, 2006.
- — Michalovič, Petr; Zuska, Vlastimil. *Znaky, obrazy a stíny slov*. Praha: Akademie múzických umění, 2009.

Sigmund Freud

——Něco tísnivého

Ediční poznámka: Byly vypuštěny slovníkové pasáže, pomocí kterých Freud demonstruje ambivalentní významy uvnitř klíčového „das Unheimliche“ (s. 175–178 a 179–180 českého vydání). Jelikož jde o citace německého výkladového slovníku, rozhodl se je překladatel ponechat v původním znění, a my tak případně zájemce vládnoucí němčinou odkazujeme k českému, německému či anglickému vydání (některé z anglických překladů se snaží výkladové pasáže z němčiny převést, jakkoli jde o značně riskantní krok). Tučně zvýrazněné výrazy byly odznačeny, případně vyznačeny kurzivou.

1.

Psychoanalytik pociťuje jen zřídka popud k psaní estetických studií, ani tehdy ne, když estetiku nezůjme na učení o krásnu, nýbrž ji popíšeme jako učení o kvalitách našeho citění. Pracuje s jinými vrstvami duševního života a má s cílově zabrzděnými, utlumenými, na tak mnohých doprovodných konstelacích závislými citovými hnutími málo co do činění. Tu a tam se přece jen stane, že se musí o určitou oblast estetiky zajímat, a pak je to obvykle nějaká oblast ležící stranou, odbornou estetickou literaturou zanedbávaná.

Takovou oblastí je „něco tísnivého“¹. Není pochyb o tom, že tento pojem patří k něčemu vyvolávajícímu úlek, strach a hrůzu, a právě tak jisté je, že toto slovo není vždy používáno ve významu, jež by bylo možné přesně určit, takže právě většinou spadá vjedno s tím, co vyvolává strach. Avšak smíme přesto očekávat, že je zde nějaké zvláštní jádro, jež ospravedlňuje užití tohoto slova vyjadřujícího zvláštní pojem. Rádi bychom věděli, jaký je tento společenský kořen, který například dovoluje, abychom v rámci „něčeho vyvolávajícího strach“² rozlišovali „něco tísnivého“.

O tom nenalézáme prakticky nic v obšírných pracích o estetice, jež se vůbec raději zabývají krásnými, velkolepými, přitažlivými, tedy kladnými druhy pocitů, jejich podmínkami a těmi

předměty, které je vyvolávají, než těmi opačnými, odpudivými, nepříjemnými. Pokud jde o lékařsko-psychologickou literaturu, znám jen jedno, obsahově bohaté, ale nikoli vyčerpávající pojednání od Ernsta Jentsche.³ Musím se ovšem přiznat, že jsem z důvodů, jež lze snadno uhadnout a které jsou způsobeny dnešní dobou, literaturu k tomuto drobnému příspěvku, zejména tu cizojazyčnou, důkladně nevyhledal, a proto také přicházím s touto statí před čtenáře bez jakéhokoli nároku na prvenství. Jako obtíž při studiu tísnivého Jentsch plným právem zdůrazňuje, že se u různých lidí setkáváme s tak různou citlivostí na tuto kvalitu citů. Ba autor tohoto nového pokusu musí sám sebe obvinít ze zvláštní otupělosti v této věci tam, kde by byla spíše na místě velká citlivost. Nezažil ani nepoznal již dlouho nic, co by na něj bylo mohlo zapůsobit dojmem něčeho tísnivého, musí se nejprve do tohoto pocitu vžít, probudit v sobě jeho možnost. Avšak potíže tohoto druhu se silně projevují také v mnoha jiných oblastech estetiky; nemusíme se proto vzdávat očekávání, že bude možné najít případy, v nichž bude sporný charakter lidí bez odporu uznán.

Můžeme se vydat pouze dvěma cestami: zkoumat jaký význam vývoj jazyka do slova „tísnivý“ vložil, anebo zjistit, jaké osoby a věci, smyslové vjemy, zážitky a situace v nás pocit něčeho tísnivého probouzejí a odhalit zakrytý charakter tísnivého z toho, co je všem těmto případům společné. Prozradím rovnou, že obě cesty vedou k témuž výsledku, že tísnivé je oním druhem něčeho vyvolávajícího úlek, jenž vychází z toho, co je odedávna dobře známé. Jak je to možné, za jakých podmínek se dobře známé může stát něčím tísnivým, působícím úlek, se stane zjevným z dalšího

1 — V německém originále je použito výrazu „das Unheimliche“, který zde obvykle překládáme výrazy „něco tísnivého“ nebo „tísnivý účinek vyvolávající“, můžeme jej překládat také jako „něco děsivého“, „něco hrozivého“ nebo „něco cizího, nezvyklého“. Celá stať se zabývá vztahem mezi německými výrazy „das Unheimliche“, resp. „unheimlich“, a „das Heimliche“, resp. „heimlich“ („domácký, útulný“, ale také „tajný, skrytý“) lišícími se pouze přítomností či nepřítomností předpony „un“. Pozn. překl.

2 — V německém originále „innerhalb des Ängstlichen“. Pozn. překl.

3 — Jentsch, Ernst. Zur Psychologie des Unheimlichen. *Psychiatrisch-Neurologische Wochenschrift*, 1906, roč. 8, č. 22 a 23, s. 195–198 a 203–205.

výkladu. Poznamenávám ještě, že tato studie šla ve skutečnosti cestou sběru jednotlivých případů a teprve později našla své postavení ve výpovědi jazykového úzu. Při tomto výkladu však půjdu opačnou cestou.

Německé slovo „unheimlich“ („tísňivý“) je zjevně protikladem ke slovům „heimlich“ („milý, útulný“), „heimisch“ („domácký, útulný“), „vertraut“ („dobře známý“), a je nasnadě vyvodit závěr, že něco je tísňivé právě proto, že to není dobře známé. Přirozeně není ale tísňivé všechno, co je nové a není známé; tento vztah není převratitelný. Můžeme jenom říci, že to, co je nové, začne snadno vyvolávat úlek a stává se tísňivým; některé nové věci jsou tísňivé, vůbec ne všechny. K novému a neznámému se nejprve musí přidružit něco, co je tísňivým učiní.

Jentsch zůstal celkově vzato stát u tohoto vztahu tísňivého k novému, neznámému. Nalézá zásadně důležitou podmínku vzniku pocitu čehosi tísňivého v intelektuální nejistotě. Tísňivé by podle něj bylo vlastně vždycky něco, v čem se člověk tak říkajíc nevyzná. Čím lépe se člověk v okolním světě orientuje, tím méně snadno na něj věci anebo příhody mohou působit dojmem tísňivosti.

Je pro nás snadné usoudit, že tato charakteristika není vyčerpávající, a pokusíme se proto vyjít za rámec rovnice tísňivé = neznámé. Obrátíme se nejprve k jiným jazykům. Ale slovníky, v nichž hledáme, nám neřeknou nic nového, snad jen proto ne, že sami hovoříme cizím jazykem. Ba nabýváme dojmu, že mnoha jazykům slovo pro tento zvláštní odstín něčeho vyvolávajícího úlek chybí.⁴

V latině: „ein unheimlicher Ort“ – *locus suspectus*; „in unheimischer Nachtzeit“ – *intempesta nocte*.

V řečtině: ξενοῦς – tedy cizí, cizorodý, neobvyklý.

V angličtině: *uncomfortable, uneasy, gloomy, dismal, uncanny, ghastly*, o domu: *haunted*, o člověku: *a repulsive fellow*.

Ve francouzštině: *inquiétant, sinistre, lugubre, mal à son aise*.

Ve španělštině: *sospechoso, de mal agüero, lugubre, siniestro*.

Zdá se, že italština a portugalština se spokojují se slovy, jež bychom označili za opisy. V arabštině a hebrejštině spadá tísnivé vjedno s démonickým, děsivým.

Vraťme se proto k německému jazyku.

Ve slovníku německého jazyka⁵ se nacházejí následující údaje ke slovu heimlich, které zde chci nezkráceně opsat a z nichž chci podržením zdůraznit to či ono místo.

[..]

Z tohoto dlouhého citátu je pro nás nejzajímavější, že slůvko „heimlich“ má mezi několikerými odstíny svého významu i jeden, v němž spadá vjedno se svým opakem „unheimlich“⁶. „Das heimliche“⁷ se pak stává tísnivým (unheimlich); srov. příklad von Gutzkova: „Wir nennen das unheimlich, Sie nennen's heimlich.“⁸ Je nám vůbec připomínáno, že toto slovo „heimlich“ není jednoznačné, nýbrž patří k dvěma okruhům představ, jež, aniž by byly protikladné, jsou si přesto značně cizí – představě dobře známého, milého a útulného a představě ukrytého, skrývaného. Výraz „unheimlich“ je obvyklý jen jako protiklad k prvnímu významu, ne také k tomu druhému.

U Sanderse se nedozvíme nic o tom, zda přece jen nemáme předpokládat, že mezi těmito dvěma významy existuje nějaký genetický vztah. Naproti tomu upoutává naši pozornost jedna Schellingova poznámka, která o obsahu pojmu „tísnivý“ („unheimlich“) vypovídá něco zcela nového, na co nebylo naše očekávání jistě nastaveno. Tísnivé (unheimlich) je podle něj všechno, co mělo zůstat tajemstvím a v skrytu a vyšlo na světlo. Část takto vzbuzených pochybností je vysvětlena údaji obsaženými v knize Jacoba a Wilhelma Grimmů⁹:

[..]

4 — Za níže uvedené výňatky jsem zavázán díkem panu dr. Th. Reikovi. [Freud zde citované slovníky pouze naznačuje, a jelikož často nelze dohledat přesné bibliografické údaje, zmínky o nich zcela vypouštíme, pozn. red.]

5 — Sanders, Daniels. *Wörterbuch der Deutschen Sprache*. Díl I. Leipzig: O. Wigand, 1860, s. 729n.

6 — „Tísnivé působící, děsivé“. Pozn. překl.

7 — „Tajné, skryté“. Pozn. překl.

8 — „Pro nás je to *unheimlich*, pro Vás je to *heimlich*.“ Pozn. red.

9 — Grimm, Jacob; Grimm, Wilhelm. *Deutsches Wörterbuch*. Svazek IV/2. Leipzig, 1877, s. 874n.

„Heimlich“ je tedy slovo, jehož význam se vyvíjí směrem k ambivalenci, až nakonec spadne vjedno se svým opakem „unheimlich“. Pojem „unheimlich“ je nějakým způsobem jistým druhem pojmu „heimlich“. Dejme si tento ještě ne řádně objasněný výsledek dohromady se Schellingovou definicí tísnivého („des Unheimlichen“). Zkoumání jednotlivých případů něčeho tísnivého („des Unheimlichen“) nám učiní tyto náznaky srozumitelnými.

2.

Jestliže nyní přistoupíme k probírání a zkoumání osob a věcí, dojmů, pochodů a situací, jež v nás dokážou vzbudit se zvláštní silou a zřetelností pocit něčeho tísnivého („des Unheimlichen“), pak je zjevně nejbližším požadavkem volba šťastného prvního příkladu. E. Jentsch vyzdvihl jako výborný případ „pochyby o tom, zda nějaká zdánlivě živá bytost má duši, a naopak o tom, zda není například oduševnělý nějaký neživý předmět“, a odvolal se přitom na ten dojem, jímž působí voskové figurky, umělecké loutky a automaty. Přiřazuje k tomu tísnivost, kterou vzbuzuje epileptický záchvat a projevy šílenství, protože jejich prostřednictvím je v divákovi probuzeno tušení automatických – mechanických – procesů, jež mohou být skryty za obvyklým obrazem přítomnosti duše. Aniž bychom byli o tomto autorově vývodu plně přesvědčeni, chceme na něj navázat naše vlastní zkoumání, protože nám ve svém dalším textu připomíná jistého básníka, jemuž se podařilo vyvolávat tísnivý účinek tak dobře jako žádnému jinému.

„Jedna z nejjistějších fint, jak snadno vyvolat vyprávěním tísnivý účinek,“ píše Jentsch, „je pak založena na tom, že ponecháme čtenáře v nejistotě, zda má v určité postavě před sebou nějakou osobu nebo snad nějaký automat, a to tak, že se tato nejistota nedostane přímo do ohniska jeho pozornosti, aby se mu nezavdal podnět k tomu, že by danou věc okamžitě prozkoumal a vyjasnil, protože tím, jak řečeno, zvláštní pocitový účinek snadno zmizí.

E. T. A. Hoffmann ve svých fantazijních příbězích tento psychologický manévr opakovaně s úspěchem uplatnil.“

Tato jistě správná poznámka míří především na povídku *Večerníček (Der Sandmann)*¹⁰ v *Nokturnech* (třetí svazek Grisebachova vydání Hoffmannových sebraných spisů), z níž se postava loutky Olympie dostala do prvního dějství Offenbachovy opery *Hoffmannovy povídky*. Musím však říci – a doufám, že většina čtenářů toho příběhu se mnou bude souhlasit –, že motiv panenky Olympie, která vypadá jako živá, není v žádném případě jediným, jež musíme učinit odpovědným za nedostižně tísnivý účinek této povídky, ba není ani tím, čemu by měl být tento účinek připsán v první řadě. Tomuto účinku neslouží ani to, že samotný básník obrací epizodu s Olympií zlehka do satirické roviny a využívá jí k tomu, aby si tropil posměch z přeceňování lásky ze strany mladého muže. V centru povídky stojí spíše jiný moment, od něž také odvozuje svůj název a který na rozhodujících místech vystupuje stále znovu do popředí: motiv Večerníčka, jenž dětem vytírá oči.

Student Nathaniel, jehož vzpomínkami z dětství tato fantastická povídka začíná, nedokáže přes své štěstí v současnosti zaplašit vzpomínky, jež se mu vážou k záhadně hroživé smrti milovaného otce. V jisté večery posílávala matka děti včas do postýlky s varováním: Večerníček přichází, a dítě pak skutečně pokračuje uslyšelo těžký krok nějakého návštěvníka, kterého otec pro tento večer za tím účelem objednal. Když je matka na Večerníčka dotazována, popře sice pak, že někdo takový existuje jinak než v podobě rčení, ale jedna opatrovnice dětí dovede dát hmatatelnější odpověď: „To je zlý muž, jenž přichází k dětem, když nechtějí jít do postýlky, a vráží jim ruce plné písku do očí, takže vyskočí krvavě ke hlavě, ty pak hodíš do pytle a odnese je na půlměsíc k leptání pro své dětičky, ty tam sedíš v hnízdě a májíš křivé zobáky, tak jako sovy, jimiž rozklouvávají oči zlobivých dětí.“

10 — Doslova „písečný mužíček“. Pozn. překl.

Ačkoli byl malý Nathaniel dost starý a rozumný, aby odmítl možnost existence tak děsivých přídavek k postavě Večerníčka, přece jen se v něm usídlil strach před Večerníčkem samotným. Rozhodl se vypátrat, jak vypadá, a schoval se jednoho večera, když byl Večerníček opět očekáván, v otcově pracovně. V návštěvníkovi pak rozpozná advokáta Coppelia, odpudivou osobnost, jíž se děti obávaly, když se příležitostně objevil jako host k obědu, a ztotožní pak tohoto Coppelia s obávaným Večerníčkem. U dalšího pokračování této scény básník již zpochybňuje, zda máme co činit s prvním deliriem strachem posedlého chlapce nebo se zprávou, kterou je ve světě vypodobněném povídkou třeba chápat jako reálnou. Otec a host se činí u plápolajícího krbu. Malý vyzvědač slyší, jak Coppelius zvolá: „oči sem, oči sem“, prozradí se svým křikem a je chycen Coppeliem, který mu chce nasypat žhavě červená tělíska z plamene do očí, aby je pak hodil na krb. Otec si vyprosí, aby se oči dítěte uvolnily. Tento zážitek je ukončen hlubokou bezmocí a dlouhou nemocí. Ten, kdo se rozhodne pro racionalistický výklad Večerníčka, rozpozná v této fantazijní představě dítěte trvající vliv onoho pečovatelčina vyprávění. Místo zrnek písku jsou to žhavě rudé jiskřičky plamene, jež mají být dítěti nasypány do očí, aby oči vyskočily z důlku. Při jedné další Večerníčkově návštěvě o rok později je otec zabit výbuchem v pracovně; advokát Coppelius z místa mizí, aniž by po sobě zanechal stopu.

Student Nathaniel se nyní domnívá, že tuto strašidelnou postavu svých dětských let rozpoznal v potulném italském optikovi Giuseppe Coppolovi, který mu v univerzitním městě nabízí ke koupi barometry, a poté, kdy je odmítnut, dodává: „Ej, né vodní sklo! né vodní sklo! – měj také krásný oko – krásný oko!“ Studentovo zděšení se uklidní, protože se ukáže, že nabídnutýma očima jsou neškodné brýle, koupí od Coppoly příruční dalekohled a slídí jeho pomocí v protějším bytě profesora Spalanzaniho, kde spatří jeho krásnou, ale záhadně málomluvnou a nehýbající se dceru Olympii. Do té se brzy zamiluje tak prudce, že kvůli ní zapomene na svou chytrou a rozvážnou nevěstu. Avšak Olympia

je automat, u nějž Spalanzani vyrobil soukolí a jemuž Coppola – Večerníček – nasadil oči. Student se stane svědkem toho, jak se oba mistři prou o své dílo; optik si odnesl dřevěnou loutku bez očí, a mechanik, Spalanzani, hodí Nathanielovi na hrud' na zemi ležící krvavé Olympiiny oči, o nichž říká, že je Coppola Nathanielovi ukradl. Toho postihne opětovný záchvat šílenství, v průběhu jehož deliria se vzpomínka na smrt otce spojí s tím čerstvým dojmem: „Haha – haha – haha! – ohnivý kruh – ohnivý kruh! Toč se, ohnivý kruhu – zvesela – zvesela! Dřevěná panenka, haha, krásně se, dřevěná panenka, toč –“ S tím se vrhne na profesora, domnělého Olympiina otce, a chce jej uškrtit.

Zdá se, že se Nathaniel, procitlý z dlouhé, těžké nemoci, konečně uzdravil. Hodlá se oženit se svou znovunalezenou nevěstou. Oba jednoho dne procházejí městem, na jehož náměstí vrhá svůj obrovský stín vysoká radniční věž. Dívka svému ženichovi navrhone, aby na věž vystoupili, zatímco dvojici doprovázející nevěstin bratr zůstane dole. Nahoře na sebe obrátí Klářinu pozornost podivný zjev – cosi, co se na ulici pohybuje směrem k nim. Nathaniel pozoruje tutéž věc Coppolovým dalekohledem, jež najde ve své tašce, je opětovně zachvácen šílenstvím a se slovy „Dřevěná panenka, toč se“ chce svrhnout dívku do té hloubky. Jejím křikem přivolaný bratr ji zachrání a spěchá s ní dolů. Nahoře ten zběsilec pobíhá kolem dokola s výkřikem: „Ohnivý kruhu, toč se...“, jehož původu přece rozumíme. Mezi lidmi, kteří se shromáždí dole, výrazně vyčnívá advokát Coppelius, jenž se náhle znovu objevil. Smíme se domnívat, že to byl pohled na jeho přiblížení, který vyvolal u Nathaniela propuknutí šílenství. Lidé chtějí vyjít nahoru, aby se zběsilce zmocnili, ale Coppelius¹¹ se směje: „...jen počkejte, ten již sejde dolů sám.“ Nathaniel se náhle zastaví, zpozoruje Coppelia a s ječivým křikem „Ano! Krásný oko – krásný oko...“ – se vrhne dolů přes zábradlí. Jakmile leží s rozbitou hlavou na pouliční dlažbě, zmizí Večerníček v pouličním ruchu.

11 — K odvození tohoto jména: *Coppela* = pokusný kelímek (chemické pochody, při nichž otec přijde k úrazu); *coppo* = oční důlek (podle poznámky paní dr. Rankové).

Toto stručné převyprávění neponechá ovšem žádné pochyby o tom, že pocit něčeho tísnivého je přímo spojen s postavou Večerníčka, tedy s představou, že člověk byl připraven o oči a že intelektuální nejistota v Jentschově smyslu nemá s tímto účinkem nic do činění. Pochybnosti o vybavenosti duší, které jsme museli u loutky Olympie připustit, nepřicházejí u tohoto silnějšího příkladu něčeho tísnivého vůbec v úvahu. Básník v nás sice zpočátku vytváří jistý druh nejistoty tím, že nás, jistě ne neúmyslně, nenechává uhodnout, zda nás chce zavést do reálného světa, anebo do nějakého jím libovolně vymyšleného světa fantazijního. Má, jak známo, právo učinit jedno anebo druhé, a jestliže si např. zvolil za dějiště svého líčení svět, v němž jednají duchové, démoni a strašidla, tak jako Shakespeare v *Hamletovi*, *Macbethovi* a v jiném smyslu v *Bouři* a *Snu noci svatojánské*, pak se mu v tom musíme podvolit a přistupovat k tomuto světu založenému na jeho předpokladu po tu dobu, kdy se jeho dílem zabýváme, jako k realitě. Avšak v průběhu Hoffmannova vyprávění tato pochybnost mizí, pozorujeme, že básník chce nechat nás samotné se dívat brýlemi anebo dalekohledem démonického optika, ba že se snad sám takovýmto přístrojem díval. Závěr povídky přece jasně ukazuje, že optik Coppola je skutečně advokátem Coppeliem a také Večerníčkem.

„Intelektuální nejistota“ zde již nepřichází do úvahy, víme nyní, že nám nemají být předvedeny preludy nějakého šílence, za nimiž bychom s racionální převahou mohli rozpoznat střízlivý skutečný stav věcí, a dojem něčeho tísnivého se tímto vysvětlením ani v nejmenším nezmenšil. Intelektuální nejistota tedy nepřispěje k porozumění tomuto tísnivému účinku ničím.

Naproti tomu nám psychoanalytická zkušenost připomíná, že děti mívají hrozný strach z toho, že by si mohly poškodit oči anebo o ně přijít. Mnoha dospělým tato úzkostlivost zůstala a poranění žádného orgánu se neobávají tolik jako poranění očí. Jsme přece také zvyklí říkat, že budeme něco střežit jako oko v hlavě. Studium snů, fantazijních představ a mýtů nás pak poučilo, že strach o oči, strach z oslepnutí je dosti často náhražkou kastrální úzkosti.

I sebeoslepení mytického zločince Oidipa je pouze zmírněním trestu kastrace, který by pro něj podle pravidla odplaty stejným byl jedine přiměřený. Lze se pokusit v rámci racionalistického způsobu myšlení vysvětlení strachu o oči kastrální úzkostí odmítnout; shledáváme pochopitelným, že o tak cenný orgán jako oko je projevován příslušně velký strach, ba můžeme zajít dále a tvrdit, že se za kastrální úzkostí neskrývá žádné hlubší tajemství a žádný jiný význam. Avšak tím přesto neučiníme po právu tomu náhražkovitému vztahu, jenž se ve snu, fantazijních představách a mýtu projevuje mezi okem a mužským údem, a nemůžeme odporovat dojmu, že vzniká obzvláště silný a nejasný pocit právě vůči hrozbě ztráty pohlavního údu a že teprve tento pocit dodává představě ztráty jiných orgánů ohlas. Jakákoli další pochybnost mizí poté, když se z analýzy neurotiků dozvídáme o „kastrálním komplexu“ a vezmeme na vědomí jeho velmi významnou úlohu v jejich duševním životě.

Také bych žádnému odpůrci psychoanalytického pojetí neradil, aby se u tvrzení, že strach o oči je něčím na kastrálním komplexu nezávislým, odvolával právě na Hoffmannovu povídku o Večerníčkovi. Neboť proč je zde obava o oči uvedena do nejtěsnějšího vztahu se smrtí otce? Proč vystupuje Večerníček pokaždé jako rušitel lásky? Ten zaviní rozchod nešťastného studenta s jeho nevěstou a jejím bratrem, který je jeho nejlepším přítelem, zničí druhý předmět jeho lásky, krásnou panenku Olympii, a přinutí jej samotného k sebevraždě v době, kdy se nachází bezprostředně před spojením se svou znovuzískanou Klárou. Tyto – stejně jako mnohé jiné – rysy této povídky se zdají svévolně vymyšlené a nedůležité, jestliže odmítneme vztah strachu o oči a kastrální úzkosti, a nabývají smyslu, jakmile za Večerníčka dosadíme obávaného otce, od nějž je kastrace očekávána.¹²

Odvážili bychom se tedy vysvětlit tísnivý pocit vyvolávaný Večerníčkem strachem plynoucím z dětského kastrálního

12 — Fantazijní zpracování básníka vskutku nezamíchalo prvky dané látky tak dříve, že bychom nemohli rekonstruovat jejich původní uspořádání. V té dětské historce představují otec a Coppelius imago otce rozložené ambivalencí do dvou protikladů; jeden hrozí oslepením (kastrací), ten druhý, dobrý otec, si vyprošuje, aby se očím dítěte nic nestalo.

komplexu. Jakmile se však objeví myšlenka připsat odpovědnost za vznik tísnivého pocitu takovému k dětství se vážícímu momentu, jsme doháněni i k pokusu vzít v úvahu možnost stejného odvození u jiných případů tísnivého účinku. Ve Večerníčkovi se nachází ještě motiv tísnivého účinku loutky, jež se zdá živá, který byl zdůrazněn Jentschem. Podle tohoto autora zvláště příznivou podmínkou pro vznik tísnivých pocitů je, jestliže se vzbudí intelektuální nejistota, pokud jde o to, zda je něco živé, nebo neživé, a jestliže neživé zachází ve své podobnosti se živým příliš daleko. Přirozeně ale nejsme právě u panenek příliš vzdáleni od světa dětí. Vzpomínáme si, že dítě v raném věku při hraní vůbec ostře nerozlišuje mezi živým a neživým a že zvláště rádo zachází se svou panenkou jako se živou bytostí. Ba občas slyšíme vyprávět o nějaké pacientce, že byla ve věku osmi let přesvědčena o tom, že když se bude na své panenky dívat jistým způsobem, co nejupřímněji, musejí oživnout. Infantilní moment lze tedy i zde snadno prokázat, avšak je zvláštní, že se v případě Večerníčka jednalo o probuzení staré dětské obavy, u živé panenky nelze o strachu mluvit, dítě se oživení svých panenek neobávalo, snad si je dokonce přálo. Zdrojem tísnivého pocitu by tedy zde nebyl dětský strach, nýbrž nějaké dětské přání anebo také jenom něco, čemu dítě věří. Zdá se, že je v tom rozpor, možná to je jenom různorodost, jež se později může stát našemu porozumění prospěšnou.

E. T. A. Hoffmann je nedostižným mistrem tísnivého účinku v básnictví. V jeho románu *Řáblův elixír* můžeme najít celý soubor motivů, jimž bychom chtěli tísnivý účinek toho příběhu připsat. Obsah tohoto románu je příliš bohatý a zamotaný, než abychom se mohli odvážit sepsat z něj výtah. Ke konci knihy, když se v ní dodatečně objeví předpoklady děje, s nimiž nebyl dosud čtenář seznámen, není výsledkem to, že by mu byly věci objasněny, nýbrž jeho úplné zmatení. Básník nakupil příliš mnoho stejnorodého, dojem vytvářený celkem tím netrpí, trpí tím ovšem porozumění. Musíme se spokojit s tím, že vyčleníme ty nejvýraznější z oněch tísnivě působících motivů, abychom prozkoumali, zda je i u nich

přípustné odvození z pramenů vážících se k dětství. Těmito motivy jsou existence dvojníků ve všech svých odstínech a formách, tedy výskyt osob, jež musejí být kvůli tomu, že vypadají stejně, považovány za identické, vystupňování tohoto vztahu přeskakováním duševních pochodů z jedné z těchto osob na tu druhou – což bychom nazývali telepatii –, takže jedna je spoluvlastníkem vědění, cítění a prožívání té druhé, identifikace s nějakou jinou osobou, takže příslušná osoba působením jejího Já zešílí anebo postaví cizí Já na místo toho vlastního, tedy zdvojení Já, sdílená Já, výměnu Já – a konečně stálý návrat téhož, opakování stejných rysů obličeje, charakterů, osudů, zločinných skutků, ba i jmen ve více po sobě následujících generacích.

Motiv dvojníka důkladně zhodnotil ve stejnojmenné práci O. Rank.¹³ Zkoumají se tam vztahy dvojníka k zrcadlovému a ke stínovému obrazu, k duchovi poskytujícímu ochranu (Schutzgeist), k učení o duši a ke strachu ze smrti, jasné světlo však také padá na překvapující historii vývoje tohoto

Výtěsněním nejsilněji postižená část tohoto komplexu, přání smrti namířené proti zlému otci, nachází své zobrazení ve smrti dobrého otce, jež je přičítána k tíži Coppeliovi. Těto otcovské dvojici odpovídají v pozdějším příběhu studentova života profesor Spalanzani a optik Coppola – profesor je sám o sobě postavou z otcovské řady, Coppola je rozpoznán jakožto totožný s advokátem Coppeliem. Tak jako tehdy pracovali společně u tajuplného krbu, zhotovili nyní společně loutku Olympii, profesor se také nazývá Olympiíním otcem. Touto dvojnásobnou sounáležitostí o sobě prozrazují, že vznikli rozštěpením otcovského imaga, tj. jak mechanik, tak i optik jsou otci Olympie stejně tak jako Nathaniela. V děsivé scéně z doby dětství Coppelius chlapečkovi poté, když se zřekl jeho oslepení, zkusmo odšrouboval ruce a nohy, pracoval na něm tedy jako mechanik na loutce. Tento podivný rys, jenž zcela překračuje rámec představ o Večerníčkově, vnáší do hry nový ekvivalent kastrace; poukazuje však také na vnitřní identičnost Coppelia s jeho pozdějším protějškem, mechanikem Spalanzanem, a připravuje nás na výklad Olympie. Tato automatická panenka nemůže být ničím jiným než zhmotněním Nathanielova femininního postoje k jeho otci v raném dětství. Jejich otcové – Spalanzani a Coppola – jsou přece pouze novými vydáními, reinkarnacemi Nathanielova otcovského páru; jinak nesrozumitelný údaj Spalanzaniho, že optik ukradl Nathanielovi oči (viz výše), aby je nasadil té loutce, tak nabývá významu jako důkaz identity Olympie a Nathaniela. Olympia je tak říkajíc od Nathaniela odděleným komplexem, který se mu staví do cesty jakožto osoba; ovládnutí tímto komplexem nachází své vyjádření v nesmyslné nutkavé lásce k Olympu. Máme právo nazývat tuto lásku narcistickou a chápeme, že ten, kdo jí propadl, se odcízí reálnému objektu lásky. Jak je však psychologicky správné, že se kastrčním komplexem na otce fixovaný jinoch stane neschopen lásky k ženě, ukazují četné analýzy pacientů, jejichž obsah je sice méně fantastický, ale sotva méně smutný než příběh studenta Nathaniela. E. T. A. Hoffmann byl dítětem z nešťastného manželství. Když mu byly tři roky, odloučil se otec od své malé rodiny a nežil již nikdy znovu společně s ní. Podle dokladů, jež přináší E. Grisebach v biografickém úvodu k Hoffmannovým pracím, byl vztah k otci vždy jedním z nejbolestivějších míst v básníkově citovém životě.

13 ——— Rank, Otto. *Der Doppelgänger. Imago*, 1914, III, s. 97–164.

motivů – neboť dvojník byl původně pojištěním proti zániku Já, „energickým popřením moci smrti“ (O. Rank), a prvním dvojníkem těla byla pravděpodobně „nesmrtelná“ duše. Utvoření takového zdvojení k obraně proti zničení má svůj protějšek v jednom vypočtení jazyka snů, jenž rád vyjadřuje kastraci zdvojením anebo zmnožením symbolu genitálu; v kultuře starých Egypťanů se stává podnětem k umění utvářet obraz zesnulého prostřednictvím trvanlivého materiálu. Avšak tyto představy vznikly na půdě neomezené sebelásky, prvotního narcismu, jenž ovládá duševní život dítěte stejně jako primitivního člověka, a s překonáním této fáze se mění znaménko před dvojníkem, z pojistky zajišťující pokračování života se stává tísňovou předzvěstí smrti.

Představa dvojníka nemusí zaniknout s tímto původním narcismem, neboť může nabýt nového obsahu z pozdějších vývojových stupňů Já. V Já se pomalu utváří zvláštní instance, která se může postavit na odpor ostatnímu Já, jež slouží sebepozorování a sebekritice, vykonává práci psychické cenzury a je našemu vědomí známa jako „svědomí“. V patologickém případě bludného sklonu k neustálému sebepozorování je tato instance izolována, odštěpena od Já, stává se lékaři zřejmou. Ta skutečnost, že je zde takováto instance, jež může s ostatním Já zacházet jako s objektem, tedy že je člověk schopen sebepozorování, činí možným naplnit starou představu o dvojnících novým obsahem a přiřadit k ní mnohé, především všechno to, co se sebekritice zdá být něčím patřícím ke starému překonanému narcismu z pradávnejší doby.¹⁴

Avšak ke dvojníkovi může být přičleněn nejen tento obsah pohoršlivý pro kritiku Já, nýbrž právě tak všechny neuskutečněné možnosti utváření osudu, jichž se chce fantazie ještě držet, a všechny snahy Já, které se kvůli vnější nepřízni nemohly prosadit, stejně jako všechna potlačená volní rozhodnutí, jež vytvářela iluzi svobodné vůle.¹⁵

Avšak poté, kdy jsme se takto zabývali navenek zjevnou motivací postavy dvojníka, si musíme říci: nic z toho všeho pro nás

nečiní srozumitelným ten mimořádně vysoký stupeň pocitu tísnivosti, který je jí vlastní, a na základě naší znalosti patologických duševních pochodů smíme dodat, že nic z tohoto obsahu by nemohlo vysvětlit tu obrannou snahu, jež jej promítá jako něco cizího z Já směrem ven. Charakter tísnivosti může přece pocházet pouze z toho, že dvojník je útvarem náležejícím překonaným pradávným duševním dobám, který měl ovšem tehdy laskavější smysl. Dvojník se stal děsivou příšerou, tak jako se pohanští bohové po pádu svého náboženství stávají démony¹⁶.

Ostatní poruchy Já použité u Hoffmanna lze snadno posoudit podle vzoru motivu dvojníka. Jedná se u nich o zpětný návrat do jednotlivých fází v dějinách vývoje jáského pocitu, o regresi do dob, kdy se Já ještě ostře nevymezilo vůči vnějšímu světu a vůči jinému. Domnívám se, že tyto motivy spoluzaviňují dojem tísnivosti, třebaže není snadné vyčlenit jejich podíl na tomto dojmu.

Moment opakování stejnorodého snad jako zdroj tísnivého pocitu nedojde u každého uznání. Podle mých pozorování tento moment za jistých podmínek a v kombinaci s určitými okolnostmi nepochybně takovýto pocit, jenž snadno připomíná bezmocnost při mnoha snových stavech, vyvolává. Když jsem se jednou za horkého letního odpoledne brouzдал mně neznámými, liduprázdnými ulicemi jistého italského maloměsta, ocitl jsem se v oblasti, o jejímž charakteru jsem nemohl dlouho zůstat na pochybách. V oknech malých domků byly vidět jen nalíčené ženy, a spěchal jsem tu úzkou ulici při nejbližší možnosti odbočení opustit. Ale poté, kdy jsem nějakou chvíli chodil bez orientace sem a tam, jsem se náhle znovu ocitl v téže ulici, v níž jsem nyní začal vzbuzovat

14 ——— Domnívám se, že když si básníci stěžují, že v prsou člověka přebývají dvě duše, a když populární psychologové hovoří o rozštěpení Já v člověku, pak jim tane na mysli toto rozdělení, náležející k psychologii Já, a ne psychoanalýzou objevená protikladnost mezi Já a nevědomým vytěsněným. Tento rozdíl je ovšem stírán tím, že se mezi zavrženým jáskou kritikou nejprve nacházejí „potomci“ vytěsněného.

15 ——— V básni Hannse Heinze Ewerse *Student z Prahy*, z níž Rankova studie o dvojnictví vyšla, hrdina své milé slíbil, že svého protivníka při souboji nezabije. Na cestě k místu souboje však potká dvojníka, který již soka zlikvidoval.

16 ——— Srov. Heine, Heinrich. *Die Götter im Exil*. In: Týž. *Historisch-kritische Gesamtausgabe der Werke*. Sv. 9. Hamburg: Hoffmann und Campe, 1987.

rozruch, a můj kvapný odchod měl za následek jen to, že jsem se novou oklikou ocitl potřetí opět na témže místě. Potom se mne však zmocnil pocit, jež mohu označit jen jako tísnivý, a byl jsem rád, když jsem se, zřeknuv se dalších objevitelských cest, ocitl zpátky na náměstí, které jsem krátce předtím opustil. Jiné situace, jež mají se situací právě popsanou společný nezamýšlený návrat a ve všech ostatních bodech se od ní důkladně liší, mají přesto za následek tentýž pocit bezmoci a tísnivosti. Například když člověk zabloudil ve vysokém lese, třeba překvapen vlkem, a pak se navzdory všem snahám najít nějakou značenou nebo známou cestu opakovaně vrací na jedno místo, jež pozná podle určitého útvaru. Anebo když se člověk pohybuje v neznámém, tmavém pokoji, aby našel dveře nebo vypínač, a přitom po sté vráží do téhož kusu nábytku, což je situace, kterou Mark Twain, ovšem pomocí groteskní nadsázky, přeměnil v situaci neodolatelně komickou.

Na jiné řadě zkušeností také bez obtíží rozpoznáme, že je to jen moment neúmyslného opakování, jenž činí jinak neškodné tísnivým a vnucuje nám představu čehosi osudového a neodvratného tam, kde bychom jinak hovořili jen o „náhodě“. Tak je např. jistě lhostejným zážitkem, když za své šaty odevzdané někde v šatně dostaneme lístek s jistým číslem – dejme tomu 62 – nebo když zjistíme, že nám přidělená lodní kajuta má toto číslo. Avšak tento dojem se změní, jestliže k oběma těmto indiferentním příhodám dojde krátce po sobě, takže člověk narazí na číslo 62 v průběhu téhož dne vícekrát, a jestliže pak snad dokonce upozoruje, že u všeho, co má nějaké číselné označení, adres, hotelových pokojů, železničních vagonů apod., objevuje stále znovu stejné číslo, přinejmenším jako složku nějakého čísla většího. Shledává to „tísnivým“, a ten, kdo není imunní vůči pokušení pověr, bude mít sklon připisovat tomuto tvrdošíjnému návratu toho jednoho čísla nějaký tajný význam, například odkaz na věk, jemuž je mu souzeno se dožít. Anebo se právě zabýváme studiem spisů velkého fyziologa E. Heringa a pak s odstupem několika málo dní dostaneme dopisy od dvou osob tohoto jména z různých zemí, přičemž

jsme až do té doby nikdy nepřišli do styku s lidmi, kteří se tak jmenují. Jeden duchaplný přírodovědec podnikl před nedávnem pokus podřídít příhody takového druhu jistým zákonům, čímž by prý musel být odstraněn dojem čehosi stísňujícího. Netroufám si rozhodnout, zda se mu to podařilo.¹⁷

Jak lze tísnivost plynoucí z opakovaného navracení se stále téhož odvodit z dětského duševního života, zde mohu jen naznačit, a musím proto odkázat na připravovanou obšírnou práci pojednávající o tom v jiné souvislosti. V duševním nevědomí lze totiž rozpoznat nadvládu z pudových hnutí vycházejícího nutkání k opakování, jež pravděpodobně závisí na nejniternější povaze samotných pudů, je dostatečně silné, aby mohlo nedbat principu slasti, propůjčuje jistým stránkám duševního života démonický charakter, projevuje se ještě velmi zřetelně ve snahách malého dítěte a ovládá část průběhu psychoanalýzy neurotika. Všechny shora uvedené úvahy nás připravily na to, že jako stísňující bude pocíťováno to, co může toto vnitřní nutkání k opakování připomínat.

Nyní, myslím si však, je čas, abychom se od těchto přece jen obtížně posouditelných okolností odvrátili a vyhledali nepochybné případy něčeho tísnivého, od jejichž analýzy smíme očekávat konečné rozhodnutí o platnosti naší domněnky.

V *Polykratově prstenu* je host jat hrůzou, protože si povšimne, že každé přítelovo přání se ihned vyplní, každá z jeho starostí je neprodleně vyřešena osudem. Přítel, který je jeho hostitelem, na něj začal působit „tísnivě“. Vysvětlení, jež nám podává, že se prý ten přespráliš šťastný člověk musí obávat závesti bohů, nám ještě připadá neprůhledné, jeho smysl je mytologicky zastřen. Vyberme proto jiný příklad z daleko prostších poměrů: v chorobopise jistého nutkavého neurotika¹⁸ jsem vyprávěl, že tento pacient kdysi nastoupil k pobytu v jednom vodoléčebném ústavu, který vedl k velkému zlepšení jeho stavu. Byl ale tak chytrý, že nepřipisoval

17 — Kammerer, Paul. *Das Gesetz der Serie*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1919.

18 — Freud, Sigmund. Poznámky o jednom případě nutkavé neurózy. In: Týž. *Sebrané spisy Sigmunda Freuda, svazek 12*. Praha: Psychoanalytické nakladatelství, 2003.

tento úspěch léčebné síle vody, nýbrž poloze svého pokoje, který bezprostředně sousedil s pokojíkem jedné milé ošetřovatelky. Když pak přišel do tohoto ústavu podruhé, požadoval znovu tentýž pokoj, musel si však vyslechnout, že je již obsazen nějakým starým pánem, a vyjádřil svou nevoli nad tím slovy: „Kéž ho za to ale trefí šlak.“ O čtrnáct dní později toho starého pána skutečně ranila mrtvice. Pro mého pacienta to byl „tísňivý“ zážitek. Dojem něčeho tísnivého by byl býval ještě silnější, kdyby mezi oním výrokem a tou nešťastnou událostí byla uplynula o mnoho kratší doba anebo kdyby byl pacient mohl referovat o četných zcela podobných zážitcích. Vskutku mu nečinilo potíže přicházet s takovými potvrzeními, avšak nejen jemu samotnému – všichni nutkaví neurotici, které jsem zkoumal, uměli o sobě vyprávět podobné věci. Nebyli vůbec překvapeni, že pravidelně potkali tu osobu, na niž – snad po dlouhé přestávce – právě mysleli, pravidelně dostávali ráno dopis od nějakého přítele, když večer předtím řekli: o tom jsme ale teď již dlouho nic neslyšeli, a zvláště k případům neštěstí nebo úmrtí docházelo jen zřídka, aniž by se předtím příslušná osoba nemihla jejich myšlenkami. Tito pacienti obvykle vyjadřovali tento stav věcí tím nejskromnějším způsobem, když tvrdili, že mají „tušení“, jež se „většinou“ vyplní.

Jednou z nejtísnivěji působících a nejrozšířenějších podob pověr je strach ze „zlého pohledu“, o němž důkladně pojednal hamburský oční lékař S. Seligmann¹⁹. Zdá se, že zdroj, z něž tento strach čerpá, nezůstává nikdy nerozpoznán. Ten, kdo má něco cenného, a přesto vetchého, se obává závisti jiných v důsledku toho, že do nich promítá onu závist, kterou by byl v opačném případě pociťoval sám. Taková hnutí mysli člověk prozradí pohledem, i když jim odepre slovní vyjádření, a když někdo díky nápadným příznakům, zvláště nežádoucího druhu, vyčnívá mezi ostatními, očekáváme od něj, že jeho závist dosáhne zvláštní síly a pak také přemění tuto sílu v účinek. Obáváme se tedy tajného záměru škodit, a při jistých příznacích se domníváme, že tomuto záměru je také k dispozici síla.

Posledně uvedené příklady něčeho tísnivě působícího závisejí na principu, jež jsem, řídíce se podnětem jednoho pacienta, nazval „všemohoucností myšlenek“. Nyní již nemůžeme nerozpoznat, na jaké půdě se nacházíme. Analýza případů něčeho tísnivě působícího nás přivedla zpět ke starému světovému názoru animismu, který se vyznačoval naplněností světa duchy lidí, narcistickým přeceňováním vlastních duševních pochodů, všemohoucností myšlenek a na tom založenou technikou magie, přísuzováním pečlivě odstupňovaných čarodějnických sil cizím osobám a věcem (mana), stejně jako všemi těmi výtvary, jimiž se neomezený narcismus onoho vývojového období postavil na odpor nepřehlédnutelným námitkám reality. Zdá se, že my všichni jsme ve svém individuálním vývoji prošli fází odpovídající tomuto animismu primitivních lidí, že u nikoho z nás tato fáze neproběhla, aniž by po sobě zanechala pozůstatky a stopy schopné se ještě projevit, a že všechno, co nám dnes připadá „tísnivě působící“, splňuje tu podmínku, že se dotýká těchto pozůstatků animistické duševní činnosti a podněcuje je k tomu, aby se projevíly.²⁰

Nyní je zde místo pro dvě poznámky, v nichž bych chtěl zachytit základní obsah této drobné studie. Za prvé, jestliže má psychoanalytická teorie pravdu se svým tvrzením, že se každý afekt spojený s nějakým citovým hnutím, lhostejno jakého druhu, vytěsněním přemění ve strach, pak musí mezi případy něčeho vyvolávajícího úzkost existovat skupina, u níž lze ukázat, že toto, co vyvolává úzkost, je nějakým vracejícím se vytěsněným. Tímto druhem něčeho vyvolávajícího úzkost („des Ängstlichen“) by bylo právě něco stísnujícího („das Unheimliche“), a přitom musí být lhostejné, zda původně vyvolávalo samo strach anebo bylo neseno nějakým jiným afektem. Za druhé, jestliže je toto skutečně tajnou

19 — Seligmann, Siegfried. *Der böse Blick und Verwandtes*. Berlin: H. Barsdorf, 1910.

20 — Srov. k tomu oddíl III Animismus, magie a všemohoucnost myšlenek v autorově knize *Totem a Tabu*, 1915 (česky Praha: Psychoanalytické nakladatelství, 1997), tam také poznámku: „Zdá se, že charakter něčeho ‚tísnivého‘ propůjčujeme takovým dojmům, jež se zdají potvrzovat všemohoucnost myšlenek a animistický způsob myšlení vůbec, zatímco jsme se již ve svém úsudku od něj odvrátili.“

povahou stísňujícího, pak pochopíme, že jazykový úzus nechává „das Heimliche“ přecházet ve svůj protiklad „das Unheimliche“, neboť toto stísňující není opravdu ničím novým nebo cizím, nýbrž něčím duševnímu životu od pradávna důvěrně známým, co mu bylo jen odcizeno procesem vytěsnění. Vztah k vytěsnění nám nyní také osvětluje Schellingovu definici, že tísnivě působící („das Unheimliche“) je něco, co by bývalo mělo zůstat skryté a vyšlo na světlo.

Zbývá nám ještě vyzkoušet ten náhled, jejž jsme získali, při vyzkoušení některých jiných případů.

Mnoha lidem připadá nejvyšší měrou tísnivě působící to, co souvisí se smrtí a mrtvolami a s návratem mrtvých, s duchy a strašidly. Slyšeli jsme přece, že mnohé moderní jazyky dokonce nedokážou náš termín „tísnivě působící dům“ („ein unheimliches Haus“) vyjádřit jinak než opisem: dům, v němž straší. Byli bychom vlastně mohli začít naše zkoumání tímto, snad nejsilnějším příkladem něčeho tísnivého, avšak neučinili jsme tak, protože zde je tísnivé příliš smíšeno s děsivým a zčásti jím přikryto. Ale sotva v nějaké jiné oblasti se naše myšlení a cítění od starších časů tak málo změnilo a to staré zůstalo pod tenkou slupkou tak dobře uchováno, jako v našem vztahu ke smrti. O tom, proč tomu tak je, nám podávají dobré zprávy dva momenty: síla našich původních citových reakcí a nejistota našeho vědeckého poznání. Naše biologie ještě nedokázala rozhodnout, zda smrt je nutným osudem každého živého tvora anebo jen pravidelnou náhodou v rámci života, jíž se však lze snad vyhnout. Výrok „všichni lidé musejí zemřít“ se sice objevuje v učebnicích logiky jako příklad obecného tvrzení, avšak žádnému člověku to nedochází, a naše nevědomí má nyní tak málo prostoru pro představu vlastní smrtelnosti jako kdysi. Náboženství stále ještě upírají nepopíratelné skutečnosti individuální smrti její význam a prohlašují, že existence pokračuje i za hranicí konce života; státní moc se domnívá, že nemůže mezi žijícími lidmi udržovat morální pořádek, jestliže se má zříci korektury pozemského života lepším životem na onom světě;

na plakátovacích sloupech našich velkoměst jsou ohlašovány přednášky, jež chtějí poučovat o tom, jak máme navázat spojení s dušemi zesnulých, a je nepopíratelné, že větší počet těch nejchytřejších hlav a nejpronikavějších myslitelů mezi muži vědy, zvláště ke konci svého vlastního života, usoudil, že možnosti takového styku nechybějí. Protože téměř všichni z nás uvažují v tomto bodě tak jako divoši, není ani divu, že primitivní strach před zemřelým je u nás ještě tak mocný a je připraven se projevit, jakmile mu něco vyjde vstříc.

Pravděpodobně má tento strach ještě ten starý smysl, že se nebožtík prý stal nepřitelem toho, kdo zůstal naživu, a zamýšlí si jej vzít s sebou jako druha ve své nové existenci. Spíše bychom se mohli u této neměnitelnosti postoje vůči smrti tázat, kde zůstává podmínka vytěsnění, jež je vyžadována, aby se to primitivní mohlo vrátit jako něco tísnivého. Avšak tato podmínka přece také trvá, oficiálně již tzv. vzdělanci nevěří v to, že by bylo možné spatřit nebožtíky jakožto duše, vázali jejich objevení se na vzdálené a zřídka kdy splněné podmínky, a původně v nejvyšší míře dvojnásobný, ambivalentní citový postoj k mrtvému byl pro vyšší vrstvy duševního života zeslaben v jednoznačný postoj piety.²¹

Nyní je třeba učinit jen ještě několik málo poznámek, neboť s animismem, magií a čarodějnictvím, všemohoucností myšlenek, vztahem ke smrti, nezamýšleným opakováním a kastracním komplexem jsme tak zhruba vyčerpali výčet momentů, které dělají z něčeho, čeho se člověk bojí, něco tísnivě působícího („das Unheimliche“).

Slovem „unheimlich“ označujeme i živého člověka, a to tehdy, když od něj očekáváme zlé úmysly. Ale to nepostačuje, musíme ještě dodat, že se tyto jeho úmysly nám škodit skuteční za pomoci zvláštních sil. Dobrým příkladem toho je *Gettatore*, tato hrůzu nahánějící postava románských pověr, kterou Albrecht Schäffer v knize *Josef Montfort* s poetickou intuicí

21 — Srov. Tabu a ambivalence v knize *Totem a tabu* (Freud, Sigmund. *Totem a tabu*. Praha: Psychoanalytické nakladatelství, 1997).

a hlubokým psychologickým porozuměním přetvořil v postavu sympatickou. Avšak u těchto tajných sil se již nacházíme na půdě animismu. Tušení takových tajných sil to je, jež způsobuje, že pro zbožnou Markétku se Mefisto stává někým působícím tak tísnivě („unheimlich“).

Tísnivý pocit („das Unheimliche“) vyvolávaný padoucníci a šílenstvím má tentýž původ. Laik zde před sebou vidí projev sil, jejichž existenci u druhého člověka netušil, jejichž pohyb však dokáže nejasně cítit v odlehlých koutech své vlastní osobnosti. Středověk důsledně a psychologicky téměř správně připisoval všechny tyto projevy nemoci působení démonů. Ba nebyl bych udiven, kdybych uslyšel, že se psychoanalýza, jež se odkrýváním těchto utajených sil zabývá, proto pro mnohé lidi sama stala něčím tísnivě působícím. V jednom případě, kdy se mi – třebaže ne příliš rychle – zdařilo uzdravení jedné již po mnoho let churavé dívky, jsem to slyšel od samotné matky té na dlouhou dobu vyléčené.

Odpojené údy, useknutá hlava, od paže oddělená dlaň, jako je tomu v jedné Hauffově pohádce, nohy, které samy o sobě tančí jako ve zmíněné knize A. Schaeffera, v sobě mají cosi neobyčejně děsivého, zvláště když se jim připisuje ještě nějaká samostatná činnost jako v posledním případě. Víme již, že tento tísnivý účinek pochází z přiblížení ke kastročnímu komplexu. Mnozí lidé by korunu děsivosti přisoudili představě, že jsou pohřbeni jako zdánlivě mrtví. Avšak psychoanalýza nás poučila, že tato hrůza budící fantazijní představa je jen přeměnou představy jiné, jež původně ničím hrozným nebyla, nýbrž byla nesena jistou smyslností, totiž fantazie o životě v mateřském lůně.

Uvedme ještě dodatečně něco obecného, co přísně vzato je již obsaženo v našich dosavadních tvrzeních o animismu a překonaných způsobech práce duševního aparátu, avšak přesto se zdá být hodno zvláštního zdůraznění: že totiž často a snadno působí tísnivě, když je setřena hranice mezi fantazií a skutečností, když se před námi objeví něco reálného, co jsme dosud považovali za výtvar fantazie, když nějaký symbol převezme plný výkon

a plný význam symbolizovaného a tak podobně. Na tom také spočívá značná část toho tísnivého účinku, jenž je magickým praktikám vlastní. Tím infantilním na tom, co ovládá i duševní život neurotiků, je kladení přílišného důrazu na psychickou realitu v porovnání s realitou materiální, rys, který se připojuje k všemohoucnosti myšlenek. Uprostřed izolace zaviněné světovou válkou se mi dostalo do rukou jedno číslo anglického časopisu *Strand*, v němž jsem mezi jinými dosti zbytečnými výtvary četl povídku líčící, jak se mladá dvojice nastěhuje do zařízeného bytu, v němž je stůl podivného tvaru s vyřezanými krokodýly. K večeru se pak v bytě šířívá nesnesitelný, charakteristický zápach, manželé ve tmě o něco zakopávají, domnívají se, že vidí, jak se nad schody kmitá něco nedefinovatelného, stručně řečeno máme uhodnout, že kvůli přítomnosti tohoto stolu domem obcházejí strašidla v podobě krokodýlů, anebo že ty dřevěné obludy za tmy ožívají nebo něco podobného. Byla to hodně prostomyslná historka, ale její tísnivý účinek čtenář pociťoval jako zcela znamenitý.

Na závěr této jistě ještě neúplné sbírky příkladů se chceme zmínit o jedné zkušenosti z psychoanalytické práce, jež, pokud nespočívá na náhodném sběhu okolností, s sebou přináší to nejkrásnější potvrzení našeho pojetí něčeho tísnivě působícího („des Unheimlichen“). Často se stává, že neurotičtí muži prohlašují, že ženský genitál je pro ně něčím vyvolávajícím tísnivý pocit. Tento tísnivý pocit je však vchodem do staré domoviny člověka, k místu, kde každý kdysi nejprve pobýval. „Láska je steskem po domově,“ tvrdí žertovná poznámka, a když si snící o nějakém místě anebo krajině ještě ve snu myslí; „to je mi známé, tam jsem již kdysi byl...“ – pak smí výklad za to dosadit genitál anebo matčino lůno. To, co působí tísnivě („das Unheimliche“), je tedy v tomto případě tím, co bylo kdysi domácké („das Heimische“), co je odedávna důvěrně známé. Předpona „un“ u tohoto slova je však známkou vytěsnění.

Již během četby shora uvedených úvah se asi u čtenáře ozvaly pochybnosti, jimž má být nyní dovoleno, aby se shromáždily a byly vysloveny nahlas. Může platit, že to, co působí tísnivě („das Unheimliche“), je něco milého, útulného a domáckého („das Heimliche – Heimische“), jež podlehl vytěsnění a vrátilo se z něj zpět, a že všechno, co vyvolává tísnivost, splňuje tuto podmínku. Avšak nezdá se, že touto volbou látky je záhada tísnivého vyřešena. Naši tezi zjevně nelze obrátit. Ne všechno, co připomíná vytěsněná hnutí vyjadřující přání a překonané způsoby myšlení z individuálního dávnověku a z pravěké doby národů, je proto také něčím, co působí tísnivě.

Nechceme také zamlčet, že téměř ke každému příkladu, jenž by měl dokázat naši tezi, lze najít nějaký obdobný příklad, který jí odporuje. Useknutá ruka, např. v Hauffově pohádce *Příběh o useknuté ruce*, působí jistě tísnivě, což jsme vysvětlili kastročným komplexem. Ale v Herodotově vyprávění o Rhampsinitině pokladu mistr zloděj, jenž chce princeznu zachytit za ruku, jí vydá useknutou ruku svého bratra nazpět, a jiní pravděpodobně usoudí právě tak jako já, že tento rys žádný tísnivý účinek nevyvolává. Promptní vyplnění přání v „Polykratově prstenu“ na nás působí právě tak tísnivým dojmem jako na egyptského krále samotného. Ale v našich pohádkách se to okamžitým splněním přání jen hemží a nic stísnujícího na tom není. V pohádce o třech přáních se dá žena libou vůní klobásy navést k tomu, že řekne, že by také chtěla takovou uzenku mít. A ta hned leží před ní na talíři. Muž si ve zlosti přeje, aby ta uzenka visela té všetečné ženě na nose. Ta se v mžiku houpá na jejím nose. To je velmi působivé, ale ani v nejmenším to nepůsobí tísnivě. Ta pohádka se vůbec staví zcela otevřeně na animistické stanovisko všemohoucnosti myšlenek a přání, a nedokázal bych přece jmenovat žádnou opravdovou pohádku, v níž by se vyskytovalo něco vyvolávajícího hrůzu. Slyšeli jsme, že působí ve vysoké míře děsivě („unheimlich“), jestliže neživé

věci, obrazy, loutky ožívají, avšak v Andersenových pohádkách žijí domácí přístroje, kusy nábytku, cínový vojáček, a nic není snad od něčeho, co působí tísnivě, vzdálenější. Také ožítí krásné sochy Pygmalion budeme stěží pociťovat jako něco stísňujícího.

Zdánlivou smrt a vzkříšení mrtvých jsme poznali jako velmi děsivé představy. Podobné věci jsou ale zase v pohádkách velmi obvyklé; kdo by se odvážil nazvat děsivým, když např. Sněhurka opět otevře oči? Také procitnutí mrtvých v příbězích o zázracích, např. z Nového zákona, vyvolávají pocity, jež nemají s tísnivými nic společného. Nezamýšlený opětovný návrat téhož, který na nás měl tak nepochybný tísnivý účinek, slouží přece v řadě případů jiným, a to velmi rozdílným účinkům. Poznali jsme již jeden případ, kdy je tohoto návratu použito jako prostředku k vyvolání komického pocitu, a můžeme uvést příkladů tohoto druhu více. Jindy působí návrat téhož jako zesílení apod., dále: odkud pochází tísnivý pocit z ticha, ze samoty, z temnoty? Neukazují tyto momenty na roli nebezpečí při vzniku pocitu něčeho tísnivého, i když to jsou tytéž podmínky, za nichž vidíme děti nejčastěji projevovat strach? A můžeme skutečně zcela zanedbat moment intelektuální nejistoty, protože jsme přece připustili jeho význam pro děsivost smrti?

A tak musíme být asi připraveni přijmout předpoklad, že pro výskyt tísnivého pocitu jsou určující ještě jiné než výše uvedené hmotné podmínky. Mohli bychom sice říci, že oním prvním konstatováním je psychologický zájem o problém tísnivě působícího vyřízení, a zbytek vyžaduje pravděpodobně estetické zkoumání. Ale tím bychom otevřeli dveře pochybnostem, na jakou hodnotu si náš vhled do původu tísnivě působícího („des Unheimlichen“) z vytěsněného domácího a útulného („vom verdrängten Heimischen“) smí vlastně činit nárok.

Jedno pozorování nám může ukázat cestu k řešení těchto nejistot. Skoro všechny příklady, jež jsou v rozporu s našimi očekáváními, jsou vzaty z oblasti vymyšleného, z oblasti básnictví. Dostáváme tak pokyn, abychom rozlišovali mezi tísnivě

působícím („dem Unheimlichen“), které člověk prožívá, a tísnivě působícím, jež si pouze představuje anebo o němž čte.

Tísnivě působící při prožívání je spojeno s daleko jednoduššími podmínkami, zahrnuje však méně četné případy. Domnívám se, že toto tísnivě působící se bez výjimky podvoluje našemu pokusu o řešení, pokaždé připouští vysvětlení odedávna důvěrně známým vytěsněným. Přesto je i zde třeba provést důležité a psychologicky významné rozlišení materiálu, jež poznáme nejlépe na vhodných příkladech.

Vyhmátněme, v čem spočívá tísnivý účinek všemohoucnosti myšlenek, promptního vyplnění přání, tajných škodlivě působících sil, návratu mrtvých do života. Podmínku, za níž zde pocit něčeho tísnivě působícího vzniká, nelze nerozpoznat. My – nebo naši primitivní prapředkové – jsme kdysi pokládali tyto možnosti za skutečnost, byli jsme přesvědčeni o reálné existenci těchto pochodů. Dnes v to již nevěříme, tyto způsoby myšlení jsme překonali, avšak necítíme se, pokud jde o toto nové přesvědčení, zcela jistí, to staré přesvědčení v nás ještě dále žije a netrpělivě číhá na potvrzení. Jakmile se pak v našem životě přihodí něco, co se zdá toto staré opuštěné přesvědčení potvrzovat, máme pocit něčeho tísnivého, k němuž můžeme doplnit úsudek: tedy je přece jenom pravda, že člověk může zabít někoho jiného pouhým přáním, že mrtví dále žijí a je možné je spatřit na místě jejich dřívější činnosti apod.! Naopak pro toho, kdo se u sebe s tímto animistickým přesvědčením důkladně a definitivně vypořádal, tísnivý účinek tohoto druhu odpadá. Ten nejpodivuhodnější souběh přání a jeho vyplnění, to nejzáhadnější opakování podobných zážitků na témže místě nebo ve stejné době, ty nejsálivější zrakové vjemy a ty nejpodezřelejší šumy jej nezmatou, nevzbudí v něm strach, jež bychom mohli označit za strach před něčím stísnujícím. Jedná se zde tedy čistě o záležitost testování reality, o otázku materiální reality.²²

Jinak je tomu s tím tísnivým účinkem, který vychází z vytěsněných infantilních komplexů, z kastráčního komplexu, z fantazijní představy o matčině lůně atd., jenomže reálné události, které tento

druh tísnivého pocitu vzbuzují, nemohou být příliš časté. Tísnivý účinek prožívání patří většinou do té dříve uvedené skupiny, pro teorii je však rozlišování jich obou velmi významné. U tísnivého pocitu plynoucího z infantilních komplexů nepřichází otázka materiální reality vůbec v úvahu, na její místo nastupuje realita psychická. Jedná se o skutečné vytěsnění nějakého obsahu a o návrat vytěsněného, nikoli o zrušení *víry v realitu* tohoto obsahu. Mohli bychom říci, že v jednom případě je vytěsněn jistý představový obsah, ve druhém je vytěsněna víra v jeho (materiální) reálnou existenci. Avšak ten druhý způsob vyjadřování pravděpodobně rozšiřuje užívání termínu „vytěsnění“ za jeho právoplatné hranice. Je správnější, když přihlédneme ke zde patrnému psychologickému rozdílu a ten stav, v němž se nachází animistické přesvědčení kulturního člověka, označíme za – více či méně úplný – *stav překonanosti*. Náš závěr by pak zněl: tísnivý účinek zážitků vzniká, jestliže jsou nějakým dojmem znovuoživeny *vytěsněné* infantilní komplexy anebo když se zdá, že jsou znovu potvrzena *překonaná* primitivní přesvědčení. A konečně se nesmíme zálibou v hladkém vyřízení věci a průhledném vypočtení nechat odvrátit od doznání, že oba zde popsané druhy tísnivého účinku není vždy třeba od sebe ostře oddělovat. Když uvážíme, že primitivní přesvědčení tím nejtěsnějším způsobem souvisejí s infantilními komplexy a vlastně v nich mají své kořeny, nebudeme se tomuto stírání ohraničení příliš podívat.

22 — Protože i tísnivý účinek dvojníka je tohoto druhu, bude zajímavé se dozvědět, jaký účinek bude mít, jestliže někdy, aniž bychom si to vyžádali a znenadáni, narazíme na obraz vlastní osobnosti. Ernst Mach podává zprávu o dvou takových pozorováních v *Analýze počítků* (Mach, Ernst. *Analyse der Empfindungen*. Jena: Fischer, 1900, s. 3). Ten se jednou nemálo vylekal, když poznal, že obličej, jež spatřil, je jeho vlastní, jindy pronesl velmi nepříznivý soud o domněle cizím člověku, který nastoupil do jeho autobusu. „Co to tam ale nastupuje za zchátralého kantora.“ – Já mohu vyprávět o jednom podobném dobrodružství: seděl jsem sám v kupé lůžkového vagonu, když se při prudším trnutí vlaku otevřely dveře vedoucí k přilehlé toaletě a do mého kupé přistoupil starší pán v županu s cestovní čapkou na hlavě. Domníval jsem se, že si při odchodu ze záchodu nacházejícího se mezi dvěma oddíly vozu spletl směr a omylem vešel do mého kupé, vyskočil jsem, abych mu to vysvětlil, brzy jsem však udiveně poznal, že tím vetřelcem byl můj vlastní, zrcadlem ve spojovacích dveřích vytvořený obraz. Víím ještě, že se mi ten zjev hrubě nelíbil. Místo toho, že bychom se kvůli dvojníkovi vyděsili, jsme jej oba – Mach stejně jako já – prostě nerozpoznali. Nebyla však přitom pocíťovaná nelibost přesto pozůstatkem oné archaické reakce, jež pocíťuje dvojníka jako něco stísnujícího?

Tísňivý účinek vymyšlených příběhů – fantazijních představ, básnictví – si skutečně zasluhuje samostatnou úvahu. Tento účinek je především daleko obsažnější než tísňivý účinek zážitků, obsahuje tento účinek ve svém celku a pak ještě i něco jiného, co se v podmínkách prožívání neobjevuje. Protiklad mezi vytěsněným a překonaným nemůže být bez pronikavé modifikace přenesen na to, co vyvolává tísňivý účinek v básnictví, neboť předpokladem platnosti říše fantazie je, že její obsah nepodléhá testování reality. Paradoxně znějícím výsledkem je, že *v básnictví nepůsobí tísňivé mnohé, co by tísňivý účinek mělo, kdyby se to odehrálo v životě, a že v básnictví existuje mnoho možností, jak dosáhnout tísňivého účinku, které v životě odpadají*. K mnoha básníkovým svobodám patří i svoboda volit si podle libosti svět, jež zobrazuje, tak, že se shoduje s nám dobře známou realitou anebo se od ní nějakým způsobem vzdaluje. My jej v každém případě následujeme. Svět pohádky např. již předem opustil půdu reality a přibližuje se otevřeně k přijetí animistického přesvědčení. Vyplnění přání, tajné síly, všemohoucnost myšlenek, oživenutí neživých předmětů, jež jsou v pohádkách zcela obvyklé, zde nemohou mít žádný tísňivý účinek, neboť pro vznik tísňivého pocitu je, jak jsme slyšeli, potřebný spor o to, zda překonaná nevěrohodná věc není přece jen reálně možná, což je otázka, která je v důsledku předpokladů, z nichž pohádkový svět vychází, vůbec odstraněna z cesty. A tak pohádka, jež nám poskytla většinu příkladů rozporu s naším řešením problému tísňivého účinku, uskutečňuje výše zmíněný případ, že v říši vymyšleného nepůsobí tísňivým účinkem mnohé, co by tento účinek mít nemuselo, kdyby se to přihodilo v životě. K tomu přistupují u pohádky ještě jiné momenty, jichž se chceme později stručně dotknout.

Básník si také mohl stvořit svět – méně fantastický než svět pohádek –, jenž se od reálného světa přesto odlišuje předpokladem existence vyšších duchovních bytostí, démonů anebo duchů zesnulých. Všechn tísňivý účinek, který by mohl být s těmito postavami spojen, pak odpadá, pokud k tomu předpoklady této básnické

reality dostačují. Duše z Dantova pekla anebo zjevení duchů v Shakespearově *Hamletovi*, *Macbethovi* nebo *Juliu Caesarovi* jsou možná pochmurné a strašné, ale tísnivým účinkem působí v podstatě právě tak málo jako třeba Homérův veselý a jasný svět bohů. Přizpůsobujeme svůj úsudek podmínkám této básníkem fingované reality a přistupujeme k duším, duchům a strašidlům, jako by to byly plnoprávně existující bytosti, jakými jsme ve hmotné realitě my sami. I toto je případ, v němž jsme tísnivého účinku ušetřeni.

Jinak je tomu ale, když se básník, jak se zdá, postavil na půdu běžné reality. Pak přijímá i on všechny podmínky, jež platí pro vznik tísnivého pocitu při prožitcích, a všechno, co působí tísnivě v životě, tak působí i v básnictví. Ale v tomto případě může básník také vystupňovat a zmnohonásobit tísnivý účinek v daleko větší míře, než je to možné při zážitcích, tím, že nechává přihodit se takové události, které by se ve skutečnosti předmětem naší zkušenosti nestaly anebo se jím staly jen velmi zřídka. Zrazuje nás pak do jisté míry našimi pověrami, jež jsme pokládali za překonané, klame nás tím, že nám slibuje obyčejnou skutečnost, a potom přesto vychází za její rámec. My reagujeme na jeho smyšlené příběhy tak, jako bychom reagovali na vlastní zážitky; když si toho podvodu všimneme, je příliš pozdě, básník již dosáhl svého záměru, avšak musím tvrdit, že nedocílil čistého účinku. Zůstává v nás pocit neuspokojení, jistý druh hněvu nad pokusem o oklamání, tak jak jsem to zvláště zřetelně pocítil při četbě Schnitzlerovy povídky *Věštba* a podobných, se zázračným si pohrávajících děl. Básník má pak k dispozici ještě jeden prostředek, jehož pomocí se může této naší vzpouře vyhnout a zároveň zlepšit podmínky pro dosažení svých záměrů. Spočívá v tom, že nás po dlouhou dobu nenechává uhodnout, jaké prostředky si vlastně pro svět, jehož existenci předpokládá, zvolil, anebo že se dovedně a lstivě takovémuto rozhodujícímu vysvětlení až do konce vyhýbá. Celkem vzato je zde však skutečně výše ohlášený případ, že vymyšlený příběh vytvoří nové možnosti tísnivého pocitu, které by při prožívání odpadly.

Všechny tyto rozmanitosti se, přísně vzato, vztahují pouze k tomu tísnivému účinku, jenž vzniká z něčeho překonaného. Tísnivý účinek plynoucí z vytěsněných komplexů je rezistentnější, zůstává v básnictví – odhlédnuto od jedné podmínky – právě tak tísnivý jako při zážitcích. Ten druhý tísnivě působící účinek, účinek pocházející z překonaného, projevuje tento charakter při zážitcích i v básnictví, které se staví na půdu hmotné reality, může jej však pozbyt ve fiktivních, básníkem vytvořených realitách.

Je očividné, že možnosti básnickovy licence, a tím i výsady smyšlených příběhů při vyvolávání a zabrzdování tísnivého pocitu, nejsou výše uvedenými poznámkami vyčerpány. Vůči zážitkům se obecně chováme rovnoměrně pasivně a podléháme působení hmotného světa. Pro básníka jsme však zvláštním způsobem říditelnými; prostřednictvím nálady, do níž nás uvede, a prostřednictvím očekávání, které v nás vzbudí, může odvrátit naše citované procesy od jednoho účinku a nastavit je tak, aby nastal nějaký účinek jiný, a může z téže látky často získat velmi rozdílné účinky. Toto všechno je již dávno známo a pravděpodobně to bylo důkladně vyhodnoceno povolanými estetiky. Byli jsme do této oblasti bádání dovedeni bez opravdového úmyslu tím, že jsme se poddali pokušení vysvětlit rozpor mezi jistými příklady a naším odvozením tísnivého účinku. K jednotlivým z těchto příkladů se proto také chceme vrátit.

Tázali jsme se předtím, proč useknutá ruka v Rampsenitině pokladu nepůsobí tísnivě jako třeba v Hauffově *Příběhu useknuté ruky*. Tato otázka nám nyní připadá významnější, protože jsme poznali větší rezistenci tísnivého účinku pocházejícího ze zdroje vytěsněných komplexů. Odpovědět na ni je snadné. Tato odpověď zní, že v této povídce nejsme naladěni na pocity princezny, nýbrž na převahu mající vychytralost „mistra zlodějů“. Princezna nebyla přitom možná ušetřena tísnivého pocitu, chceme dokonce považovat za věrohodné, že omdlela, ale nepocítujeme nic stísňujícího, neboť se necítujeme do ní, nýbrž do toho druhého. V důsledku jiné konstelace jsme dojmu něčeho tísnivého ušetřeni i v Nestroyově

frašce *Rozervanec*, když uprchlík, jenž se považuje za vraha, vidí z každých padacích dveří, jejichž víko zvedne, vystupovat domnělé strašidlo – ducha zavražděného – a zoufale zvolá: vždyť jsem zabil jen jednoho. K čemu toto strašné znásobení? My známe výchozí podmínky této scény, nesdílíme omyl „rozervance“, a proto na nás to, co pro něj musí být stísnující, působí s neodolatelnou komikou. Dokonce i „skutečné“ strašidlo jako to v povídce Oscara Wilda *Duch cantervillský* musí pozbyt všech svých nároků na to, že by alespoň vyvolávalo hrůzu, když si básník tropí žerty a nechává je ironizovat a dobírat si je. Tak nezávislý může být ve světě vymyšlených příběhů citový účinek na volbě látky. Ve světě pohádek nemá být pocity strachu, a tedy ani tísnivé pocity vůbec vzbuzovány. Chápeme to a nevšímáme si proto ani podnětů, u nichž by něco takového bylo možné.

O osamělosti, tichu a temnotě nemůžeme říci nic jiného, než že toto jsou skutečně ty momenty, na něž je u většiny lidí vázán nikdy zcela nevymizelý dětský strach. Psychoanalytické bádání se s problémem těchto faktorů vypořádalo na jiném místě.

Překlad Miloš Kopal a Ota Friedman

Přeloženo z: Freud, Sigmund. Das Unheimliche. In: Týž. *Werke aus den Jahren 1917–1920*. [1. vydání in: *Imago. Zeitschrift für Anwendung der Psychoanalyse auf die Geisteswissenschaften*, 1919, roč. 5, s. 297–324.] Česky in: Týž. *Spisy z let 1917–1920, dvanáctá kniha*. Praha: Psychoanalytické nakladatelství, 2003.

© Psychoanalytické nakladatelství

Doslov——Sigmund
Freud a psychoanalýza

Pod slovem psychoanalýza a pod odkazem rakouského neurologa a psychiatra Sigmunda Freuda (1856–1939) můžeme rozumět jak bohatě větvenou školu myšlení o lidské povaze, tak samotnou psychoterapeutickou metodu. Přeneseně pak i určitou analytickou metodu vůbec, nemotivovanou toliko terapeuticky, jako spíše společensko-kriticky. Historický význam a jeden z důvodů enormního vlivu psychoanalýzy na myšlení 20. století leží v jejím primátu jakožto celkové teorie osobnosti, aspirující na popis a pochopení všech složek lidské psychiky, psychického vývoje a jejich vlivu na duševní zdraví. Osobnost člověka vidí freudiánská psychoanalýza jako formovanou třemi osobnostními systémy (Id, Ego a Superego), které zodpovídají za vnitřní svár lidské identity i psychiky. Id („Ono“) je motivováno zejména pudově, pracuje na základu „principu slasti“ a usiluje především o bezprostřední ukojení tužeb, zatímco Ego („Já“) je konstruováno jako racionální a realistický prvek a slouží i jako přemostění mezi pudovým Id a moralizujícím Superegem („Nadjá“), formovaným vlivy vzdělání, civilizace a kultury. Ego umožňuje naplnění tužeb požadovaných Id i v dlouhodobějším horizontu a potlačuje jeho touhu po bezprostředních počtcích na úkor realistického postupu, i s ohledem na káravý dohled Superega. Většina tohoto vyjednávání a dílčích (tzv. obranných) mechanismů zodpovědných za ustanovování rovnováhy mezi jednotlivými systémy se však odehrává mimo naše vědomí. Pro analýzu lidské společnosti a kultury obecně je klíčový právě Freudův radikálně inovativní důraz na sílu nevědomí – lidské bytosti v jeho pohledu nejsou zcela vědomými pány svého osudu, jejich životy jsou ovlivňovány skrytými touhami a potlačenými traumaty. Naše Já nicméně není rozštěpeno nenávratně: pomocí analýzy vycházející z určitých vodítek a symptomů (náhlá přerážení, snění, metoda volných asociací...) i zkoumání psychického vývoje je možné tyto nevědomé procesy, které nás do značné míry řídí, zpřítomnit ve vědomí a pochopit. Takovouto (psycho)analýzu přitom můžeme provádět jak u jednotlivců jakožto terapeutickou metodu, tak ji lze

vztáhnout na celé segmenty kultury, jak se o to pokusilo mnoho badatelů vycházejících z Freuda.

Nebylo by vhodné vnímat Freudovy myšlenky doslovně a univerzalisticky, tedy zapomínat na jejich dobovou a kulturní podmíněnost. Psychoanalýza má dnes pochybnou pověst coby akademicky nepřilíš relevantní teorie, jejíž nevědeckost v očích mnohých dokládá i metodologicky nepřijatelný postup bádání (vyvozování příliš obecných závěrů z klinických případů, namísto laboratorních podmínek hypnóza a podobně). Již z hlediska Freudových současníků a především dnešních teorií osobnosti je neoddiskutovatelným faktem například její přílišný biologický determinismus (přehnaný důraz na pudovost jako určující hybnou sílu), respektive opomenutí sociálních vlivů na formování vědomí a identity jedince (dnes tedy běžně hovoříme o „psychosociálním“ vývoji). Psychoanalýza je dnes pro svůj vliv zejména odkazem obecně kulturním, kdy je přejímána většinou nikoli doslovně, ale v rovině metaforického či symbolického čtení. Nicméně i v některých oblastech psychologie se lze s jejím dědictvím stále setkat, zejména co se týče terapeutických postupů.

Byla-li řeč o psychoanalýze jako o škole, je třeba podtrhnout, že již první pokračovatelé a následovníci Sigmunda Freuda se proti jeho učení vymezovali, jakkoli jím byli inspirováni. Ze školy freudiánské se tak štěpí zejména jungiánská (Carl Gustav Jung) a adlerovská (Alfred Adler), které se s psychoanalýzou rozcházejí mnohem razantněji než pozdější proudy neofreudiánské, představují ale v úhrnu určité, sice rozvětvené a vzájemně se rozporující, nicméně stále patrné myšlenkové kontinuum. Nejvýraznější rozdíl mezi Jungem a Freudem tak lze nalézt v pohledu na nevědomí, které pro Junga není nutně jen determinující hnací silou a rezervoárem potlačovaných emocí a zkušeností, ale především potenciálně plodným a aktivním osobním doplňkem k nevědomí kolektivnímu. Na více osobní rovině lze rozdíl spatřovat také v Jungově náboženské a mystické praxi, odlišující ho od přísně sekularizovaného Freuda.

Jedním z nejvýznamnějších pokračovatelů Freudova myšlení a odkazu byl francouzský psychiatr a psychoanalytik Jacques Lacan, který Freuda restauroval především akcentem na symbolické a strukturální aspekty jeho práce a mimo jiné propojil jeho myšlení s lingvistickými a sémiologickými teoriemi Ferdinanda de Saussura či Romana Jakobsona. Lacanovo spojení sémiologického a psychoanalytického přístupu výrazně přispělo k dynamice celého myšlenkového proudu souhrnně označovaného jako poststrukturalismus, zásadním se stalo jeho tvrzení, že nevědomí má strukturu jazyka, a tzv. koncept zrcadlové fáze. Pokus o objasnění otázky vztahu malého dítěte k jeho zrcadlovému obrazu vedl Lacana k rozvíjení úvah zejména nad ustanovováním subjektivity. Lacanův důraz na pohled (*le regard*, resp. *gaze*) a identifikační mechanismy pak položil základy psychoanalytické filmové teorii, rozpracované například Christianem Metzem a Laurou Mulveyovou během sedmdesátých let. Pro Metze hrála klíčovou roli možnost identifikace diváka právě skrze specifickou operaci pohledu či zírání, zatímco Mulveyová se soustředila na aktivní fetišizující a „objektivizující“ (zpředměťňující) mužský pohled pozorující voyeuricky ženské hrdinky, a významně tak přispěla k feministické kritice kinematografie. Tyto a podobné studie ukazují, že psychoanalýza nemusí být produktivní pouze pro pochopení filmů určitého autora, jehož osobní život podrobíme psychoanalýze a na základě toho pak novým způsobem interpretujeme jeho díla. Psychoanalýzu můžeme použít i k pochopení celého mechanismu kinematografie – můžeme jej chápat jako jakýsi model celého psychického aparátu, „mysl“ oddávající se dennímu snění, v němž se projevují skryté podvědomé touhy dané společností.

Předkládaný Freudův text některá z psychoanalytických východisek demonstruje velmi dobře, inspiroval však celou řadu témat s psychoanalýzou primárně nesouvisejících. Něco tísnivého Freud pojímá jako původně raně moderní pocit, mimo jiné i pocit gotického románu, tak jak je k nalezení u v textu zmiňovaného E. T. A. Hoffmanna. Freud však něco tísnivého prodlužuje

a zpřítomňuje i do své vlastní současnosti, přiznává ho tedy jako jeden z pocitů a jednu ze zkušeností modernity. Zájem o dobovou náladu a esprit lze pozorovat u prací zabývajících se studiem rané kinematografie, která podle badatelů, jako jsou Thomas Elseasser či Tom Gunning, fungovala značně specifickým způsobem (pracovala v jiném „módu“ než kinematografie pozdější). Právě Freudovo líčení něčeho tísnivého může být dobrým příkladem vystihujícím estetický a zkušenostní horizont přelomu 19. a 20. století.

Ve výtvarném umění pojem něčeho tísnivého následně rezonuje – tak jako celé Freudovo dílo – zejména v surrealismu, od osmdesátých let minulého století je uchopován i umělci pracujícími spíše v postmoderním a esteticky pokleslém duchu (Mike Kelley). Bývá však také s oblibou aplikován zpětně, například na dílo Edwarda Muncha (výstava v Leopold Museum, Vídeň, 2009). Gotický román, k němuž se Freudovo a Jentschovo *Něco tísnivého* vztahuje, je chápán jako jeden z předpokladů a inspirací žánru (nejen filmového) hororu, proto se lze i s konceptem tísnivosti setkat v interpretacích hororových a thrillerových mechanismů. Pojem něčeho tísnivého zároveň velmi často najdeme i při reflexi snah o humanizaci a antropomorfizaci strojů, zejména robotů (tzv. androidů), kdy tato tísnivá podobnost stroje a člověka odkazuje k dlouhé tradici obrazu dvojníka.

-ms-

Doporučená četba:

- ——— Freud, Sigmund. *Výklad snů*. Pelhřimov: Nová tiskárna Pelhřimov, 2005.
- ——— Fromm, Erich. *Psychoanalýza a náboženství*. Praha: Aurora, 2003.
- ——— Fulka, Josef. *Psychoanalýza a francouzské myšlení*. Praha: Herrmann & synové, 2011.
- ——— Metz, Christian. *Imaginární signifikant: Psychoanalýza a film*. Praha: Československý filmový ústav, 1991.
- ——— Mulvey, Laura. Vizuální slast a narativní film. In: Oates-Indruchová, Libora (ed.). *Dívčí válka s ideologií*. Praha: SLON, 1998, s. 115–132.
- ——— Pechar, Jiří. *Lacan a Freud*. Praha: SLON, 2013.

Frederic Bartlett

——Teorie vzpomínání

*Ediční poznámka: Tento text je desátou kapitolou z knihy Frederica Bartletta Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology (Vzpomínání: studie z experimentální a sociální psychologie), proto v některých místech odkazuje na výzkum popi-
sovaný již v předchozích kapitolách této knihy.*

1. Metoda přístupu

Nejčastější problémy kolem vzpomínání se všechny týkají toho, jak se nakládá s minulými zkušenostmi a reakcemi, když si něco pamatujeme. Z obecného hlediska vypadá jako nejjednodušší vysvětlení předpoklad, že když nastane určitá událost, vytvoří a zanechá v organismu nebo v mysli jistou stopu nebo skupinu stop a později pak nějaký náhlý podnět tuto stopu nebo skupinu stop znovu oživí. Předpokládáme-li přitom, že daná stopa s sebou nějak nese také časový údaj, je toto oživení kladeno na roveň vzpomínce. Pro takovéto stopy samozřejmě neexistuje přímý důkaz, daný předpoklad se však na první pohled jeví jako jednoduchý, proto je také běžně rozšířený.

Jsou tu však zjevné obtíže. Tyto stopy jsou obecně brány jako stopy individuálních a specifických událostí. Každý normální jedinec tak v sobě musí nést nesmírný počet individuálních stop. Protože jsou všechny uloženy v jednom organismu, musí se k sobě navzájem nějak vztahovat, což dává vzpomínce její nevyhnutelně asociativní povahu. Každá stopa si však po celou dobu zachovává svou esenciální individualitu a vzpomínání je – v ideálním případě – prostým oživením či čirou reprodukcí.

Viděli jsme, že studium skutečného vnímání a rozpoznávání silně naznačuje, že ve všech relativně jednoduchých případech determinace minulými zkušenostmi a reakcemi funguje minulost spíše jako organizovaná masa než jako skupina prvků, z nichž by si každý zachovával svou specifickou povahu. Máme-li nazírat na uchovávání vzpomínek jako na biologickou funkci, zdá se, že si

rozumné metodické pravidlo vyžaduje, abychom přistupovali k problémům vzpomínání na základě studia těchto relativně méně složitých případů, kdy jsou přítomné reakce determinovány minulostí. V každém případě je to postup, k němuž směřuje argumentace předešlých kapitol, kde bylo naznačeno, že mimořádné vlastnosti vzpomínání jsou velmi pravděpodobně výsledkem změny postoje vůči oněm masám organizovaných minulých zkušeností a reakcí, které probíhají ve všech mentálních procesech na nejvyšší úrovni.

Pokud toto připustíme, existuje nesmírně zajímavý přístup k problémům vzpomínání založený na studiích, jež jsou často spíše neurologické než psychologické, a právě ten navrhuji prozkoumat. Sir Henry Head po mnoho let systematicky pozoroval povahu a funkce aferentní senzibility, tedy těch vjemů, které vznikají stimulací periferních nervů. Obzvláště ho zajímaly funkce a povaha vjemů, které mohou být vyvolány stimulací konečků nervů v kůži a podkožní tkáni, a těch, které jsou vyvolány smršťováním a uvolňováním svalů. Chtěl přesně zjistit, jakou roli hraje při interpretaci a propojování těchto vjemů mozková kůra, případně nervové impulzy, jejichž příznakem mohou být smyslové vjemy. Jednou z nejdůležitějších a nejzajímavějších skupin impulzů je skupina těch, které ústí v rozpoznání pozice těla a pasivního pohybu.

Každý den vykonává normální jedinec obrovské množství perfektně přizpůsobených a koordinovaných pohybů. Kdykoli následují tyto pohyby v řadě za sebou, zdá se jako by byl každý následující pohyb kontrolován a řízen předešlými pohyby v dané řadě. Adaptivní mechanismy těla však zpravidla nevyžadují žádné konečné povědomí ohledně změny pozice těla nebo vykonání pohybu. Při každém osvojeném tělesném výkonu je prováděna řada pohybů po sobě, přičemž každý pohyb je vykonán tak, jako by pozice, které dosáhnou pohyblivé údy v předešlé fázi, byly nějak zaznamenávány a stále byly účinné, i když je předcházející pohyb už minulostí, tedy ukončený. Tento očividný fakt vyvolal spoustu spekulací ohledně toho, jak si pohyby, které už proběhly, přesto zachovávají své regulativní funkce.

V roce 1890 napsal fyziolog Munk¹, že je tomu tak proto, že musíme mozek nazírat jako zásobárnu obrazů pohybu, přičemž jej bezhlavě následovala spousta dalších autorů. Předpokládá se, že předcházející pohyb produkuje kortikální obraz nebo stopu, která – nějak oživena v okamžiku dalšího následného pohybu – tento následný pohyb kontroluje.

Head nakonec definitivně ukázal, že toto vysvětlení není správné. Neboť obrazy mohou být stále přítomny, i když se vytratí veškeré porozumění relativnímu pohybu, jenž tímto mimovolným způsobem probíhá. Pacient s jistým kortikálním zraněním si je možná schopen přesně představit pozici své natažené ruky a dlaně na přehoze přes postel a stejně si dokáže představit svou ruku v jakékoli jiné možné pozici, kterou může zaujmout. Zavře-li oči, zvedne ruku a pohne jí, možná bude schopen dobře lokalizovat místo, kde dojde k dotyku s kůží, ale bude ho vztahovat pouze k pozici, v níž ruka byla, protože naprosto ztratil schopnost vztahovat k sobě po sobě následující pohyby. Obrazy mohou zůstat nedotčené a porozumění relativnímu pohybu se může vytratit. Naopak, jak všichni vědí, pohybu lze porozumět perfektně i bez jakéhokoli výskytu obrazů. Je zbytečné připomínat, že v určitých případech jsou obrazy tak nepatrné nebo prchavé, že je nejsme schopni zaregistrovat. A protože důkaz jejich absence je podobný co do zdroje a povahy tomu, který při jiných příležitostech slouží k prokázání jejich přítomnosti, bylo by výsostně neospravedlnitelné přijmout tento důkaz a zamítnout ten druhý.

Head tudíž správně odmítl myšlenku individuálních obrazů či stop a místo toho navrhl jiné řešení – rovněž spekulativní, jež s sebou nese jisté obtíže a nikdy nebylo dostatečně vypracováno. Je to však řešení, které má podle mého názoru velký přínos, zabýváme-li se těmito poněkud elementárními případy trvalých účinků minulých reakcí. Zároveň věřím, že vytyčuje cestu k uspokojivému řešení fenoménu vzpomínání v plném smyslu.

V tomto bodě musím citovat Headova vlastní slova: „Každá rozpoznatelná posturální změna vchází do vědomí již obdařená

vztahem k něčemu, co se stalo předtím, podobně jako je nám na taxamtru prezentována vzdálenost přepočítaná do šilinků a pencí. Proto vstupuje finální produkt testů týkajících se pochopení pozice těla nebo pasivního pohybu do vědomí jakožto měřitelná posturální změna.

Pro tuto kombinovanou normu, vůči níž se poměřují všechny následné změny pozice předtím, než vstoupí do vědomí, navrhuje-me název „schéma“. Neustálými změnami pozice sami vytváříme posturální model nás samých, který se konstantně mění. Toto plastické schéma zachycuje každou novou pozici pohybu, přičemž aktivita kortexu k ní vztahuje vždy novou skupinu vjemů, vyvolanou její změnou. Okamžité posturální rozpoznání následuje ihned poté, jakmile je vztah kompletní.“²

A znovu: „Senzorický kortex je skladištěm minulých vjemů. Mohou vstoupit do vědomí jako obrazy, ale mnohem častěji, jako v případě prostorových vjemů, zůstávají vně centrálního vědomí. Zde formují organizované modely nás samých, které můžeme nazývat schémata. Takováto schémata upravují vjemy produkované přicházejícími vjemovými impulzy tím způsobem, že konečné vjemy pozice nebo lokality vstupují do vědomí obdařeny vztahem k něčemu, co již proběhlo dříve.“³

I když budu používat tyto pojmy pro vybudování teorie vzpomínání, musím si z pozice psychologa nárokovat možnost námitek k terminologii jiného autora. Ve stručných popisech, které jsem uvedl, je několik bodů, které podle mého názoru představují obtíže.

Za prvé, když hovoří Head o mozkové kůře jako o „skladišti minulých vjemů“, přisuzuje předešlým badatelům přílišné zásluhy. Všechny jeho pokusy pouze ukazují, že jisté procesy by nemohly být provedeny, kdyby při nich mozek nehrál svou normální roli.

1 — Munk, Hermann. *Über die Funktionen der Grosshirnrinde: Gesammelte Mitteilungen mit Anmerkungen*. Berlin: Hirschwald, 1890.

2 — Head, Henry. *Studies in Neurology*. London: Oxford University Press, 1920, s. 605n.

3 — *Tamtéž*, s. 607.

Ale stejným způsobem by mohly být tytéž reakce odstřiženy kvůli zranění periferních nervů nebo kvůli svalové dysfunkci. Podobně by bylo možné říci, že protože nikdo, kdo trpí prudkou bolestí zubu, nedokáže klidně recitovat „Ach, má láska je jako rudá, rudá růže“, jsou zuby skladištěm lyrické poezie. Skladiště je každopádně místo, kam se věci dávají s nadějí, že budou znovu nalezeny, když budou znovu potřebné, a to ve stavu, v jakém byly, když byly prvotně uskladněny. Schémata jsou, jak je nám naznačováno, živoucí organismy v neustálém vývoji, a každý kousek smyslové zkušenosti je proměňuje. Tomu je koncept skladu na hony vzdálen.

Za druhé používá Head nepřetržitě frázi „vstupovat do vědomí“. Možná je ve výjimečných situacích mimovolná změna pozice skutečně chápána jako „měřená“ posturální změna. Ale není to pravidlo. Každý den provádíme mnohokrát dokola precizní motorické úpravy, v nichž, má-li Head pravdu, jsou schémata aktivní, aniž bychom si byli vědomi měření měnících se pozic.

Za třetí, a to je možná nejdůležitější, se mi silně nelíbí termín „schéma“. Je příliš konkrétní a zároveň příliš vágní. Tento termín je již běžně rozšířen v kontroverzních psychologických textech, kde obecně odkazuje k jakékoli spíše vágně načrtnuté teorii. Naznačuje jistou trvalou, ale fragmentární „formu uspořádání“, ale nepoukazuje na to, co je zásadní pro celý tento pojem, že totiž organizovaná masa následků minulých změn místa a pozic něco neustále celou dobu *aktivně* dělá. Tyto následky jsou námi tak říkajíc nesený ve svém celku, jakkoli se neustále okamžik od okamžiku rozvíjejí. Je samozřejmě velice obtížné přijít s jedním lepším popisným termínem, který by v sobě zahrnoval zmíněná fakta. Nejlepší by možná bylo hovořit o „aktivních, rozvíjejících se vzorech“, ale i slovo vzor, které je dnes používáno velice široce a s různými významy, má své obtíže, a podobně jako schéma asociuje mnohem přesnější vyjádření detailu, než bývá v daném kontextu běžné. Myslím, že hledaný termín nejjasněji přibližuje výraz „uspořádané prostředí“ (*organized setting*), budu však nadále používat slovo

„schéma“, když se bude zdát, že je to nejlepší možnost, zároveň se však pokusím úžeji definovat jeho použití.

„Schéma“ označuje aktivní uspořádání minulých reakcí nebo minulých zkušeností, u nějž se předpokládá, že působí při každé dobře adaptované organické reakci. To znamená, že kdykoli se vyskytne řád nebo pravidelnost v chování, je konkrétní reakce možná pouze proto, že se vztahuje k jiným podobným reakcím, které jsou sice uspořádány postupně, ale neoperují samostatně jakožto po sobě jdoucí individuální prvky, ale jako sjednocená masa. Determinace schématy je nejzákladnějším způsobem, jak můžeme být ovlivněni reakcemi a zkušenostmi, které se odehrály někdy v minulosti. Všechny přichozí impulzy jistého druhu nebo typu se spojují, aby na relativně nízké úrovni vytvořily aktivní uspořádané prostředí složené z vizuálních a zvukových podnětů, různých typů dotykových impulzů a podobně. Na vyšší úrovni se zkušenosti spojují skrze společný zájem: o sport, literaturu, historii, umění, vědu, filozofii a podobně. Neexistuje ovšem sebemenší důvod předpokládat, že každá sada přicházejících impulzů, každá nová skupina zkušeností zůstává izolovaným prvkem nějaké pasivní mozaiky. Musíme na ně nahlížet jako na složky živoucího chvilkového prostředí, přináležícího k organismu nebo k jeho libovolným částem, které nějakým způsobem reagují, nikoli jako na množství individuálních událostí nějak spolu pospojovaných a uchovávaných v samotném organismu.

Předpokládejme, že při nějaké rychlé hře jako tenis nebo kriket učiním úder. Jak tento úder provedu, závisí na vztažení jistých nových zkušeností, převážně vizuálních, k ostatním bezprostředně předcházejícím vizuálním zkušenostem a k mému tělesnému postoji nebo rovnováze pozic v daném okamžiku. Tato rovnováha tělesných pozic je výsledkem celé série dřívějších pohybů, v nichž si před samotným úderem podržuje převládající funkci poslední pohyb. Pokud úder provedu, ve skutečnosti neprodukuji nic absolutně nového a zároveň nikdy pouze nereprodukuji něco starého. Úder je doslova zhotoven z živoucích vizuálních a posturálních

„schémat“ daného okamžiku a jejich vzájemných vztahů. Mohu říci, mohu si myslet, že přesně reprodukuji řadu učebnicových pohybů, ale prokazatelně nikoli. Stejně jako bych si – za jiných okolností – mohl říct a pomyslet, že přesně reprodukuji nějakou izolovanou událost, na kterou si chci vzpomenout, ale přesto to evidentně také nedělám.

2. Vzpomínání a schematická determinace

Vzpomínání zjevně zahrnuje determinaci minulostí. Vliv „schémat“ je vlivem minulosti. Ale již na první pohled jsou zde hluboké rozdíly. Ve své schematické podobě operuje minulost *en masse*, nebo přesněji řečeno ne úplně *en masse*, protože poslední přicházející prvky, které budují „schéma“, získávají dominantní vliv. Při vzpomínání nás ovládají specifické minulé události, které jsou více či méně datované a lokalizované ve vztahu k jiným asociovaným konkrétním událostem. Aktivní uspořádané prostředí tak vypadá, jako by prošlo proměnou a umožnilo svým prvkům, které jsou vzdáleny v čase, hrát hlavní roli. Kdyby se organismus dokázal obrátit ke svým schématům a učinit z nich objekty svých reakcí, bylo by něco takového možné. Organismus, který by přišel na to, jak to učinit, by sice nemohl analyzovat samotné prostředí, neboť individuální detaily, které je vybudovaly, by již zmizely, ale mohl by nějak zkonstruovat či vyvodit z toho, co je přítomné, jeho pravděpodobné prvky a pořadí, v němž toto prostředí vytvořily. Kdyby se pak byl organismus schopen vyjádřit, řekl by: „Toto a toto se muselo stát, aby můj přítomný stav byl takový, jaký je.“ A skutečně si myslím, že se přesně právě toto děje při nejčastějších případech vzpomínání, a k této teorii míří rovněž důkazy, které jsem nastínil v předešlých kapitolách.

Než se tomuto problému budeme věnovat dále, rád bych zmínil jeden zvláštní detail, který by neměl zůstat opominut. Má-li Head pravdu, jsou „schémata“ vytvářena chronologicky.

Každá příchozí změna přispívá svým dílem k totálnímu schématu okamžiku v pořadí, ve kterém nastane. To znamená, že máme-li okamžiky *a, b, c, d* v tomto pořadí, v okamžiku *d* se vytvoří „plastický posturální model“ nás samotných, nejen na základě směru, závažnosti a intenzity *a, b, c, d*, ale také na základě chronologického pořadí, v němž nastaly. Předpokládejme nyní, že je „model“, abychom pokračovali v tomto pitoreskním výrazivu, zkompletován a že už nyní potřebuje jen údržbu. Nejde totiž o žádnou pasivní formu či mozaiku, ale aktivitu, a model může být tedy udržován pouze tehdy, pokud se neustále něco děje. Aby se tedy udrželo „schéma“ jako takové – jakkoli zde znovu užíváme nepřesného jazykového označení –, musí být neustále prováděny *a, b, c, d*, a to ve stejném pořadí. Existuje mnoho příkladů z reálného života, které nám tento stav věcí mohou přiblížit. Starý muž, jehož dobrodružství skončila, jehož model je naplněn a uzavřen, jenž se straní nebo ignoruje podněty nového prostředí a pohodlně se mentálně udržuje v kondici pomocí konstantních, téměř na slovo přesných vzpomínek. Mentální život na nižší úrovni, je-li odříznut od všech stimulů prostředí, kromě pár nejčastěji opakovaných, vykazuje neobvyklou mechanickou paměť. Všichni z nás, s ohledem na některá naše „schémata“, jsme tento model pravděpodobně dovršili, a nyní jej pouze udržujeme opakováním. Veškeré relativně nízkourovňové vzpomínání má ve skutečnosti tendenci být mechanickým vzpomínáním a mechanická paměť není ničím jiným než opakováním řady reakcí v takovém pořadí, ve kterém původně nastaly. V Headově terminologii je to nejpřirozenější způsob udržování završeného „schématu“ co nejvíce nedotčeného. Vyjádřeno konvenčnějším psychologickým jazykem je to možná způsob, jak si organismus nebo jednotlivec zachovává určitý postoj k prostředí, které pociťuje jako adekvátní a uspokojivé.

Je zjevné, že tato determinace hromadným momentálním účinkem série minulých reakcí v jejich chronologickém pořadí, kde poslední předcházející reakce hraje dominantní roli, má jisté biologické nevýhody. Organismus, který má tolik možností

senzorických reakcí jako člověk a žije v intimním sociálním vztahu s nespočtenými jinými organismy stejného druhu, musí umět najít nějakou cestu, jíž by mohl přerušit ono dané chronologické pořadí a moci si víceméně svévolně procházet v libovolném pořadí události, které vybudovaly jeho momentální „schémata“. Musí umět najít cestu, jak být dominantně určován nikoli okamžitě předcházející reakcí nebo zkušeností, ale nějakou vzdálenější. Pokud by tuto cestu nenašel, ztrácel by obrovské množství času neustálým procházením chronologických sérií pořád dokola, jako to dělá člověk nebo skupina pokaždé, když jsou odříznuti od faktického kontaktu s proměnlivým fyzickým a sociálním prostředím. Kdybychom jen dokázali porozumět tomu, jak toho organismus dosahuje, dokázali bychom pokročit na cestě směrem k řešení jistých problémů paměti, protože při vzpomínání jsme určováni událostmi vně jejich přesného pořadí v chronologických řadách a jsme osvobozeni od toho být předurčení bezprostředně předcházející událostí.

3. Konstruktivní povaha vzpomínání

Musíme tedy zvážit, co se ve skutečnosti většinou děje, když říkáme, že si na něco vzpomínáme. Nejdříve ze všeho je třeba se zbavit myšlenky, že paměť je primárně nebo doslova reduplikativní či reproduktivní. Ve světě, kde se nepřetržitě proměňuje okolní prostředí, je doslovná vzpomínka mimořádně nedůležitá. Se vzpomínáním je to stejné jako se zmíněným úderem ve sportovní hře. Můžeme si libovat v opakování řady pohybů, které jsme se dávno naučili z učebnice nebo od učitele. Ale studium pohybu ukazuje, že ve skutečnosti úder vždy budujeme nanovo na základě bezprostředně předcházející rovnováhy mezi tělesnými pozicemi a momentálními potřebami v rámci dané hry. Každý provedený úder tak má své vlastní rysy.

Dlouhá série experimentů, které jsem popsal, sloužila k pozorování běžných procesů vzpomínání. Nesmyslný materiál

k zapamatování jsem nechal stranou, neboť jeho použití vždy – kromě jiných problémů – přináší důkazy o pouhé mechanické rekapitulaci. Z velké části jsem použil přesně ten typ materiálu, se kterým se musíme potýkat v každodenním životě. V mnoha tisících případech vzpomínání, které jsem sesbíral a z nichž jsem značnou část zaznamenal zde, byly jen velice vzácné případy doslovného vybavení si vzpomínky. Kromě pár výjimek, jejichž význam zmíním vzápětí, to nevypadalo, že by docházelo ke znovuoživení individuálních stop. Vezměme například případ, kdy si určitý subjekt vzpomínal na příběh, který zaslechl, řekněme, o pět let dříve, a srovnáme ho s případem, kdy měl subjekt jakožto materiál k zapamatování jen určitou osnovu příběhu a konstruoval to, čemu říkal nový příběh. Posledně zmiňovaný experiment jsem prováděl opakovaně a zjistil jsem, že se při něm nápadně podobaly nejen aktuální forma a obsah výsledků, ale – což je pro daný okamžik mnohem podstatnější – také postoje subjektu. V obou případech se objevilo podobné předběžné kontrolní pozastavení, snaha se někam dostat, proměnlivá hra pochybností, váhání, uspokojení a podobně, a rovněž se podobala výsledná konstrukce kompletního příběhu, spojená se stále sebejistějším postupem určitým směrem. Ve skutečnosti se, budeme-li brát v úvahu důkazy, a nikoli předpoklady, vzpomínání jeví mnohem víc záležitostí konstrukce než pouhé reprodukce. Rozdíl mezi těmito dvěma případy, vyjádříme-li ho Headovou terminologií, spočívá v tom, že při vzpomínání něco vytváříme na základě jednoho „schématu“, zatímco při tom, co se obvykle nazývá představováním (*imaging*), víceméně volně spojujeme události, incidenty a zážitky, které vedly k vytvoření několika různých „schémat“, jež spolu – za účelem automatické reakce – nejsou normálně ve spojení. I tento rozdíl je převážně pouze obecný, protože jak bylo znovu a znovu ukázáno, zhuštění, vypracování a invence jsou běžnými rysy obyčejného vzpomínání a všechny s sebou velmi často nesou míšení materiálů, patřících původně různým „schématům“.

4. Teorie vzpomínání

Chceme-li vybudovat teorii celého tohoto fenoménu, musíme podle mě začít s organismem, který má jen pár smyslových propojení se svým okolím a jen pár souvztažných sérií pohybů a zcela postrádá tzv. vyšší mentální funkce. Na takový organismus lze Headovy pojmy, odvozené z množství experimentálních pozorování, perfektně aplikovat. Jakákoli reakce podobného organismu, jež má větší než jen momentální důležitost, je determinována aktivitou „schématu“ ve vztahu k nějakému novému příchozímu impulzu, vyvolanému okamžitě přítomným podnětem. Protože jsou jeho smyslové ústrojí a souvztažné pohyby velice omezené ve svém rozsahu a protože způsob organizace „schématu“ následuje přímé chronologické pořadí, je velice nápadná cirkularita reakce, neustálé opakování dokola určité série reakcí. Zvyky se nadto formují relativně jednoduše, jak dosvědčuje obrovské množství výzkumu experimentální povahy na nižších živočiších. Zvnějšku to vše může vypadat jako kontinuální znovu-ožívování dobře ustavených stop, ale není tomu tak. Jde jednoduše o údržbu pár „schémat“, z nichž má každé svůj přirozený a podstatný časový řád.

V průběhu vývoje však dochází k růstu počtu i dosahu speciálních smyslových ústrojí a souběžně i k růstu počtu a rozmanitosti reakcí. S tím souvisí, což je velice důležité a opakovaně to dokládají mé experimenty, nárůst sociálního života a rozvoj způsobů komunikace. „Schématem“ determinované reakce jednoho organismu jsou nyní opakovaně kontrolovány, stejně jako neustále usnadňovány, reakcemi ostatních organismů. Celý tento růst complexity způsobuje, že se kruhovost reakce, ono pouhé mechanické opakování a zvykové chování, stává ne hospodárnou a neúčinnou. Nový příchozí impulz nesmí být pouhým signálem, který vyvolá řadu reakcí ve fixním časovém pořadí, ale podnětem, který nám umožní jít přímo k té části uspořádaného prostředí minulých reakcí, která je nejrelevantnější pro potřeby v dané chvíli.

Existuje způsob, jak by se organismus mohl naučit, jak to udělat. Možná je jediný. V každém případě byla tato cesta objevena a je bez ustání užívána. Organismus musí nějak získat schopnost obrátit se ke svým „schémátům“ a vytvořit je znovu od začátku. To je zásadní krok v organickém vývoji. A právě proto a právě zde přichází ke slovu vědomí, právě toto dává vědomí jeho nejvýznačnější funkci. Přál bych si vědět, jak k tomu dochází přesně. Na základě svých experimentů mohu učinit pouze návrh, i když s jistým váháním.

Předpokládejme, že nějaký jednatel stojí před řešením složité situace. To je případ, kterým jsem začal celou sérii pokusů, při němž nějaký pozorovatel něco vnímá a okamžitě vyjadřuje, co vnímá. Viděli jsme, že člověk v takovém případě nepřistupuje k situaci detail po detailu, jež by puntičkářsky sestavoval v celek. Ve všech obvyklých případech má převládající tendenci jednoduše získat obecný dojem z celku a na základě toho teprve konstruovat pravděpodobné detaily. Z této konstrukce je přímo pozorováno jen velice málo a často je tato konstrukce, jak bylo prokázáno experimenty, co do aktuálních fakt zkreslená či nesprávná. Ale právě takováto konstrukce slouží k odůvodnění jeho obecného dojmu. Požádáte-li pozorovatele, aby svůj obecný dojem psychologicky charakterizoval, pak jedním ze slov, které se přitom vždy objeví, bývá „postoj“ (*attitude*). Ukázal jsem, že tento faktor „postoje“ se objevil téměř v každé sérii experimentů, které jsem prováděl. Konstrukce, kterou pozorovatel realizuje, je konstrukcí, která odůvodňuje jeho „postoj“. Postoj pojmenovává komplexní psychologický stav nebo proces, který je těžké popsat jednoduššími psychologickými termíny. Jde nicméně, jak jsem často ukazoval, převážně o pocit či afekt. Říkáme, že ho charakterizují pochyby, váhání, překvapení, údiv, důvěra, odpor, averze a tak dále. Zde se prokazuje důležitost skutečnosti, na kterou jsem poukazoval již výše, že když je určitý jedinec požádán, aby si na něco vzpomněl, je velice často první věc, která se vynoří, cosi, co má povahu postoje. Vzpomínka je tedy konstrukce,

vytvořená na základě tohoto postoje, a jejím obecným účinkem je odůvodnění tohoto postoje.⁴

Rychlý průzkum experimentálních výsledků ukáže, jak tento faktor funguje u různých jednotlivců a s různými materiály a metodami v každém případě mých experimentálních sérií. Ve „vjemových sériích“ získali jednotlivci obecný dojem, „pociťovali“ představovaný materiál jako běžný nebo vzrušující nebo povědomý a podobně, a touto pomocí a malým, s jistotou vypořádaným detailem, dosáhli svých výsledků. V „sériích představivosti“ jsem zaznamenal řadu případů, kde, obzvlášť v případě subjektů majících sklon čerpat z osobních vzpomínek, se postoj vyvinul do konkrétní a detailní imaginární konstrukce. U *Metody popisu* ovlivnil afektivní postoj otevřeně vzpomínku. *Opakovaná reprodukce* přinesla spoustu případů, v nichž byly příběhy nebo jiný materiál nejprve charakterizovány jako „vzrušující“, „dobrodružné“, „jako to, co jsem četl, když jsem byl kluk“, nějakým způsobem označeny a poté zkonstruovány neboli „vyvolány“ v paměti. Brilantní a nikterak osamocenou ilustrací konstruktivní povahy vzpomínky je příklad postupné konstrukce *Války duchů* z malého počátečního bodu, navíc v dlouhém časovém období.⁵ *Sériová reprodukce* prokázala stejné rysy v připravenosti, s jakou materiál přijal ustavené konvenční formy, a na stejný fakt opakovaně poukazovala také *Metoda podepsaného obrazu*. Pokoušel jsem se, co nejvíc to bylo možné, vypořádat chování mladých dětí, když si na něco vzpomínaly. Pokud z toho lze vyvozovat platné závěry ohledně procesů, které při tom skutečně probíhají, pak také tady v mnoha případech přichází na řadu nejprve postoj a poté takový druh vzpomínky na materiální obsah, aby byl postoj uspokojen či posílen. Neustálá racionalizace, kterou vzpomínání způsobuje, je speciálním případem fungování konstruktivního rysu, na němž je paměť z velké části založena.

Co přesně dělá „schéma“? Společně s bezprostředně předcházejícím příchozím impulzem umožňuje specifickou adaptivní reakci. Jde tedy o poskytnutí orientace organismu k tomu, k čemu

je v daný moment nasměrován. Ale této orientaci musí dominovat okamžitá předcházející reakce nebo zážitky. Snaha odpoutat se od „schématu“ se musí stát nejen čímśi, co pohání organismus, ale rovněž něčím, s čím může organismus pracovat. Jak ukáží později, složky schématu mohou možná začít být reorganizovány na základě čistě fyzických a psychologických určení. Tato metoda není dostatečně radikální. Proto organismus objevuje, jak se obrátit proti vlastním „schématům“, či jinými slovy nabývá vědomí. Možná, že právě pak se vynoří *postoj* vůči masovým účinkům série minulých reakcí. Vzpomínání je konstruktivním opodstatněním tohoto postoje, a protože vše, co přispívá k budování „schématu“, má chronologický – stejně jako kvalitativní – význam, má to, co je vyvoláno v paměti, časovou značku, zatímco skutečnost, že operuje s různorodě uspořádanou masou, a nikoli s jednotlivými nediverzifikovanými událostmi či jednotkami, dává vzpomínání jeho nevyhnutelně asociativní povahu. Zda je, či není *postoj* geneticky primitivní charakteristikou organismu, jež zastává tuto funkci při vzpomínání, je čirá spekulace. Myslím, že ano, ale dogmatismus v tomto bodě není k ničemu. Experimenty se nicméně zdají prokazovat, že v rovině lidského vzpomínání funguje postoj takovým způsobem, jaký jsem popsal.

Proti tomuto všemu existuje evidentní námitka. Je-li „schéma“ přímo zodpovědné za postoj, pak to vypadá, že postoj musí být sám určen poslední nastalou příhodou z množství minulých reakcí. Ale vzpomínání často předstírá, že je v čase vzdálenou událostí, jež není – jako při mechanické rekapitulaci – rekonstruována tak, že by se popořadě procházela celá chronologická série. Mají-li být „schémata“ rekonstruována podle toho, jak se zdá, že to vyžadují fenomény vzpomínek, musíme pochopit, jak jsou individualizovány některé rysy z celkového fungování masy v daném okamžiku.

4 — Viz Sturt, Henry. *Principles of Understanding*. Kapitola III. Cambridge – New York: Cambridge University Press, 1915.

5 — Více o tomto experimentu viz doslov za tímto textem. Pozn. red.

5. Obrazy a „schémata“

Abychom porozuměli, jak k tomu dochází, musíme vzít v potaz onu výjimku z normálního konstruktivního procesu vzpomínání, kterou jsem zmínil před nějakou dobou. Nejprve možná zopakuji příklad. Na jaře roku 1917, jak jsem již poznamenal, si jedna z účastnic mých experimentů nejprve přečetla příběh s názvem *Válka duchů* a o půl hodiny později jej zreprodukovala. Krátce nato opustila Cambridge, ale po dvou letech se vrátila. V létě 1919 mě viděla jet na kole podél King's Parade v Cambridge. Okamžitě pocítila ten zmatený, v jistém smyslu pátravý postoj, který zaujímáme, když vidíme někoho, u nějž máme pocit, že bychom ho měli znát, ale nejsme schopni ho identifikovat. Chvíli poté se přistihla, že mumlá slova „Egulac“, „Kalama“, dvě vlastní jména, které se vztahují ke zmíněné legendě. V létě 1927 (mezitím v Cambridgi nebyla) jsem ji požádal, aby mi tu legendu zreprodukovala. Ihned napsala slova „Egulac“ a „Calama“, ale poté se zarazila a řekla, že dál nemůže. Brzy nato si však v souvislosti s těmito jmény vytvořila pár příběhů, které se – jakkoli obsahovaly určitou invenci a transformaci – zdály být jasně odvozeny od jistých událostí původního příběhu. Jak jsem ukázal, vybavit si takto okamžitě a téměř správně vlastní jména je neobvyklé. Ale okamžité vybavení si jistých detailů je dostatečně běžné a rozhodně to vypadá jako přímé znovu-oživení jistých stop. Zaktivuje se potřeba si vzpomenout, zaujme se postoj. V podobě smyslových obrazů nebo – k čemuž dochází stejně často – izolovaných slov znovu vyvstane nějaká část události, která má být připomenuta, a na základě vztahu tohoto kousku materiálu k celkové mase relevantní minulé zkušenosti či reakcí se rekonstruuje samotná událost, přičemž tyto reakce fungují – po vzoru „schématu“ – jako aktivní uspořádané prostředí.

To nám musí ihned připomenout jiný velice konstantní rys experimentálních dat, která jsem sesbíral. Zatímco se při experimentech s vnímáním či imaginací a při různých podobách vzpomínky dalo říct, že subjekty náležitě reagovaly na jakýkoli

představený materiál „jako celek“, přesto byly v tomto celku některé speciální rysy konstantně dominantní. V mnoha případech, když se s materiálem muselo nakládat vzdáleně, jako při vzpomínání, se dominantní rysy vždy objevily první, ať už v podobě obrazu, nebo popisně skrze užití jazyka. To je ve skutečnosti jedna z význačných funkcí obrazů v duševním životě: vybrat si určité položky ze „schémat“ a zbavit organismus předeterminace posledním předcházejícím členem dané série. Zde bych chtěl znovu tvrdit, že k tomuto může dojít jedině prostřednictvím vědomí. A jakkoli bych si znovu přál přesně vědět, jak k tomu dojde, mohu znovu učinit jen pár provizorních návrhů.

Musíme se pokusit vysvětlit, jak mohou mít v sérii reakcí převahu jiné prvky než ten poslední. Možná je pro to položen základ na předvědomém stupni vývoje. Máme-li podněty *a*, *b*, *c*, *d*, z nichž je *c* intenzivnější nebo trvá déle nebo je rozsáhlejší než zbytek, může se stát, že tyto fyzické vlastnosti budou mít tendenci rozbít striktní chronologickou konstrukci „schématu“ a dát *c* dominantnější funkci, než nabývá *d*. Je však zjevné, že při srovnání mají tyto fyzické faktory v životě vyšších živočichů a člověka jen malou váhu. Na lidské úrovni je tak obrovská rozmanitost obrazů, že o nich nikdo nemůže vynést popisný výrok, kterému by nemohl někdo jiný protiředit. To jasně znamená, že vysvětlení musíme hledat v individuálních rozdílech.

Když dojde k sérii událostí, které vytvoří takovou organizovanou masu zkušeností, již Head nazývá „schématem“, co je pak tím, co dává převažující funkci některým z těchto událostí, mimo tu poslední, a zároveň má tendenci je v dané mase individualizovat? Je to chuť, instinkt, zájmy a ideály, z nichž první dvě jsou mnohem důležitější v raných fázích organického vývoje a poslední dvě dosahují významné, a pravděpodobně zásadní, důležitosti na lidské úrovni. To jsou vše faktory, které jsou překvapivě snadno přenositelné a dítě tak rychle získá jisté predispoziční tendence, které dokážou převrátit striktní chronologický způsob organizace minulé zkušenosti.

Ve skutečnosti je striktní chronologický princip jen velice zřídka, možná vůbec nikdy, jediným principem, který při vytváření těchto aktivních schémat operuje. V psychologických diskusích byly například zmiňovány fenomény „podmíněného reflexu“. Je-li pes krmen, reflexivně produkuje sliny, a pokud se před krmením nebo v jeho průběhu, za náležitých podmínek, vybuduje zvukový stimul, pak je možné vyvolat slinění i pouhým tímto stimulem. Reakce na něj se pak nazývá „podmíněná“ a zvukový stimul je „podmíněným“ stimulem. Ale reflexivní reakce by mohly být podmíněny jen velice obtížně, pokud vůbec, v situaci, kdy by zvukový stimul krmení následoval. Stimul a reakci nespojuje pouhá sekvence v čase, ale chuť k jídlu, a pokud je tato chuť již uspokojena, pak cokoli přichází až poté, patří k jinému řádu „schémat“. Kromě toho se zdá dostatečně jisté, že chování může být přímo ovlivňováno dokonce vzdálenými stimuly, i když nemáme skutečné opodstatnění pro předpoklad přítomnosti jakýchkoli smyslových obrazů. Profesor W. S. Hunter⁶ svými důležitými experimenty s tím, co nazýval „zpožděné reakce“, ukázal, jak mohou krysy, psi, mývalové a malé děti přímo reagovat na světelné stimuly po krátkém intervalu, i když je – v případě psů, mývalů a dětí – tento interval naplněn jinými stimuly a pohyby. Jeho práce byla potvrzena a rozšířena o pozorování Yerkese, Köhlera a řady ostatních, týkající se chování opic a šimpanzů.

Ve všech těchto případech je legitimní a nápomocné říct, že zde působí „obrazová funkce“⁷, čímž nemyslíme nic jiného než to, že jednání je přímo ovlivněno specifickými stimuly nebo situacemi, které jsou jiné než ty, jež kritické reakci bezprostředně předcházejí. Je výmluvné, že jakmile se dostaneme k dítěti, doba možné maximální prodlevy najednou vzroste, a že když pomine období dětství, prodleva se může rychle rozšířit až téměř do nekonečna. Možnost být přímo determinován skutečně vzdálenými stimuly se zdá spadat do období vývoje specializovaných zájmů se širokým záběrem. A to, zdá se, znovu vyžaduje nové rozdělení a reorganizaci materiálu, který přirozeně spadá do různě

uspořádaných schémat. A tak jsou věci, které vidíme, slyšíme, kterých se dotýkáme, které chutnáme, události spojené s přínem potavy nebo s úprkem před nebezpečím, všechny vyjmuty z jejich přirozeného speciálního smyslu, chuti a instinktivních „schémat“ a společně uspořádaný na základě trvalého zájmu o povolání nebo o sport nebo o specifickou oblast lidského vědění.

Takové zájmy jsou velice trvalé a jejich materiál je sbírán z různých zdrojů. Následkem toho mohou být výrazné rysy prezentovaného celku díky působení našeho zájmu uchovávané individualizovaným způsobem a mohou – ve formě smyslových obrazů nebo jazyka – přímo ovlivňovat reakce, a to ještě dlouho poté, co se objevil jejich původní stimul. Toto přerozdělení mas organizované zkušenosti a reakcí, které vyžaduje růst zájmů, je závislé na téže schopnosti narušit vlastní „schémata“, vyžadované konstruktivní povahou našeho vzpomínání. Tímto způsobem je práce obrazů, určených zájmem, také závislá na výskytu, nebo chceme-li, na vynoření vědomí.

Nyní začíná být zjevné, že jakkoli stále mluvíme o stopách, neexistuje na světě důvod, abychom tyto stopy považovali za završené v určitém okamžiku, poté někde uschované a nato v určitém pozdějším okamžiku za znovu-oživé. Tyto stopy, o kterých nám umožňují hovořit naše důkazy, jsou určeny a nesený zájmy. Žijí v našich zájmech a s nimi se také mění. Philippe může psát skvěle o našich živoucích, vitálních a konstantně se měnících obrazech. I v takových jednoduchých případech jako u mého výše zmíněného subjektu vzpomínajícího na vlastní jména, se „K“ změnilo na „C“, zvukové schéma se promísilo s vizuálním a v jistém ohledu jej tak přemohlo. Obecně, jak jsem opakovaně ukázal, najdeme mnohem radikálnější změny, i když se omezíme pouze na nápadné a zjevně individualizované položky toho, na co si vzpomeneme.

6 — Hunter, Walter Samuel. Behaviour Monographs 1913, 2. *Psychology Review*, 1915, roč. XXII, s. 479–489.

7 — Viz MacCurdy, John T. *Common Principles in Psychology and Physiology*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1928, s. 11–22.

6. Vývoj „schémat“

Úvahy tohoto typu vyvolávají otázku, aktuální v každé psychologické diskusi, jakými způsoby si na něco vzpomínáme. Zeptejme se však znovu, jak jsou vyvinuta naše aktivní uspořádaná prostředí, naše „schémata“? Má-li Head pravdu, a podle mě ji v tomto případě nepopíratelně má, pak se schémata často drží demarkační čáry speciálních smyslů. Ale speciální smysly jsou – v daném případě – všechny smysly jednoho organismu. Materiál, který je vnímán dotykem, je obvykle také viděn, může být slyšen, cítěn a simultánně zakoušen chutí. Z pohledu zkušenosti nebo reakce tak stejný materiál přechází do různých „schémat“. A naopak, co je vnímáno kůží, může být také pozorováno zrakem nebo při jiné příležitosti sluchem – co se tedy týče uspořádání „schémat“, je výsledek stejný. Předpokládejme, že chutě nebo pudové tendence stanovují hranice uspořádání. Různé chutě a různé pudové tendence nejsou izolované. Rozsahy jejich působnosti se bez ustání překrývají. Při hledání potravy můžeme například narazit na nebezpečí a překonat jej. Když se rozvíjejí zájmy a ideály, je tomu podobně. Pokud pak musíme zacházet se stopami jako s živoucími organismy, jež jsou součástí těchto aktivních faktorů „schematického“ uspořádání, není divu, že se mění, že vykazují invenci, kondenzaci, elaboraci, zjednodušení a všechny možné alternace, jak konstantně ilustrují mé experimenty. Navíc, protože dochází ke značnému překrývání materiálu, kterým se rozdílná schémata zabývají, jsou tato schémata normálně propojena, společně organizována a vykazují mezi sebou, podobně jako chutě, instinktivní tendence, zájmy a ideály, které je budují, hierarchický řád. Tento řád převahy tendencí, je-li vrozený, je přesně tím, čemu psychologové říkají „temperament“. Je-li rozvinut až během života po narození, pak mu říkají „charakter“. Proto je to, co si pamatujeme a co patří k nějakému schématu, vždy za normálních podmínek kontrolováno rekonstruovaným nebo nějak výrazným materiálem jiných aktivních prostředí. Vzpomínka tedy může vyjadřovat

jistou svéráznost, která v každém ze zmíněných případů odráží temperament nebo charakter člověka, který ji aktivuje. Proto se možná paměti ve všech psychologických popisech paměťových procesů připisuje jistý osobní nádech. Je-li tento pohled správný, pak ovšem není paměť osobní kvůli nějakému nehmatatelnému a hypotetickému přetrvávajícímu „já“, které získává a udržuje nesčetné stopy a v případě potřeby je oživuje, ale protože mechanismus dospělé lidské paměti vyžaduje uspořádání „schémat“ v závislosti na souhře mezi chutěmi, pudy, zájmy a ideály specifickými každému subjektu. Proto jsou-li – jako v některých patologických případech – tyto aktivní uspořádávající zdroje „schémat“ od sebe odříznuty, neprojeví se ani specifické osobní vlastnosti toho, co je znovu-oživeno jako vzpomínka.

Navrhuji nicméně, abychom se k tomuto bodu vrátili později, neboť jej možná může více osvětlit průzkum sociálních faktorů ve vzpomínce⁸. Prozatím tedy pouze znovu shrnu nástin této teorie a zmíněnou záležitost nyní ponechám stranou.

7. Shrnutí

Vzpomínání není znovu-oživování nespočetných neměnných, mrtvých a fragmentárních stop. Je to imaginativní rekonstrukce, nebo konstrukce, vybudovaná ze vztahu našeho postoje k celé aktivní mase uspořádaných minulých reakcí nebo zkušeností, a zároveň k malému mimořádnému detailu, který se obvykle objeví v obrazové nebo jazykové podobě. Není tedy téměř nikdy skutečně exaktní, dokonce ani v těch nejzákladnějších případech mechanické rekapitulace, a není vůbec důležité, aby tomu tak bylo. Postoj je doslova účinkem schopnosti organismu obrátit se ke svým „schématům“ a je přímo funkcí vědomí. Onen mimořádný detail je výsledkem takového zhodnocování položek v uspořádané

8 — MacCurdy, J. T., *cit. 7 / op. cit.* s. 308–311.

mase, které začíná fungováním chuti a pudu a jde mnohem dál s růstem zájmů a ideálů. Vedle podoby smyslových obrazů nebo jazykových forem mohou některé prvky mas vyčnívat i na základě toho, že mají jisté fyzické vlastnosti. Ale neexistují důkazy, že tyto vlastnosti operují při určování specifické reakce, kromě případů relativně krátkých časových intervalů. Velice důležitými aktivními prostředními v rovině lidského vzpomínání jsou obzvláště „zájmová“ prostředí, a protože zájem má jak jasně daný směr, tak široký rozsah, vývoj těchto prostředí s sebou nese reorganizaci „schémat“, která vycházejí z primitivnějších linií speciálních smyslových rozdílů, chuti a pudu. Protože jsou mnohá „schémata“ vybudována na běžných materiálech, jsou obrazy a slova, jež vyjadřují jejich nejvýraznější rysy, v neustálé, ale pochopitelné změně. Jsou rovněž prostředkem, který umožňuje, aby se vynořilo či odhalilo vědomí, zároveň by bez nich nebylo možné žádné opravdové dlouhodobé vzpomínání.

Bylo by možné říci, že tato teorie toho ve skutečnosti říká jen velmi málo. Pouze spolu mísí nesčetné stopy a nazývá je „schémata“, a pak z nich některé vybírá a nazývá je obrazy. Myslím ale, že by to nebyla spravedlivá kritika. Všechny konvenční teorie paměti jako reduplikace zacházejí se stopami jako s něčím, co je uchováváno jakožto množství konkrétních impresí, zafixováno a co má jenom schopnost být znovu-oživeno. Aktivní prostředí, jež hrají svou roli ve způsobu nahlížení na látku, rozvinutou v této kapitole, jsou živá a stále se vyvíjejí. Jde o komplex výrazů života v daném okamžiku, jež nám zároveň pomáhají stanovovat naše každodenní způsoby chování. Tato teorie propojuje vzpomínání s představováním jakožto výrazy stejných aktivit. Od běžného nazírání paměťových stop se liší jinými implikacemi s ohledem na zapomínání. Dává vědomí určitou funkci, odlišnou od pouhého faktického uvědomování si. Tento poslední bod není úplně nedůležitý. V současné psychologické diskusi existuje aktivní škola, která by ráda zakázala všechny odkazy k vědomí.⁹ Běžně se ji někteří pokoušejí rázně vyvrátit tvrzením, že samozřejmě víme, že máme

vědomí. Ale to je zbytečné, protože zastánci této školy říkají pouze to, že vědomí nemůže ovlivnit nic, co by nemohlo být stejně dobře provedeno bez jeho zásahu. To je pozice, kterou tak lehké vyvrátit není. Mám-li ovšem pravdu, pak se tato pozice mýlí.

Překlad Tomáš Pivoda

Přeloženo z: Bartlett, Frederic. Theory of Remembering. 10. kapitola. In: Týž. *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1932, 1995.

©Frederic Bartlett, Cambridge University Press

9 ——— Bartlett naráží na behaviorismus, nauku zdůrazňující důležitost výzkumu lidského chování na rozdíl od výzkumu mysli, k níž dle behavioristů nemáme přístup. Pozn. red.

Doslov——Frederic
Bartlett, schémata
a kognitivní věda

V době, kdy se britský psycholog Frederic Bartlett (1886–1969) v desátých letech minulého století rozhodl věnovat experimentálním výzkumům paměti, bylo běžnou praxí provádět takovéto výzkumy v přísně laboratorních podmínkách a zkoušet paměť testovaných subjektů při memorování řad nesmyslných slabik. Tuto metodu zavedl v 19. století Hermann Ebbinghaus, podle nějž právě pamatování slabik, jež nic neznamenaají, umožňuje nejpřesněji kvantitativně změřit, jak rychle a jak moc lidé zapomínají, anebo naopak kolik si toho udrží v paměti. Bartlett s tímto přístupem ale nesouhlasil: paměť podle něj není možné studovat takto izolovaně od reality. Pamatování ve skutečnosti probíhá vždy v určitých konkrétních sociálních a kulturních podmínkách, je to velmi důležitý, situovaný prostředek orientování se a interagování s naším okolím. Pro Bartletta je klíčové, že lidská mysl je vedena „úsilím o význam“, a to právě i při procesu zapamatovávání a vzpomínání – v běžném životě se nebiflujeme nazpaměť nesmyslné slabiky, ale naopak se snažíme si i pomocí paměti konstruovat nějaký smysluplný celkový obrázek událostí.

Druhý v té době silně zakořeněný názor panující při výzkumech paměti, vůči němuž byl Bartlett kritický, byla teorie paměti jako jakéhosi skladiště, kam se zapisují vzpomínky ve formě stop. Podle této teorie se nám do mozku vepisuje vše, co prožíváme, a při určitých podmínkách se tyto vzpomínkové stopy znovu oživují. Takovouto koncepci paměti razil už Platón v antice a rozpracovali ji posléze britští empiristé. Je to koncepce, která při praktických výzkumech psychologů logicky vedla především ke zkoumání toho, jak je paměť *přesná* při vyvolávání vzpomínek. Bartlett nicméně koncept paměti jako statického skladiště plného vzpomínkových stop neuznával – paměť vnímal naopak jako něco flexibilního, aktivního, re-konstruujícího.

Své počáteční myšlenky ohledně takového odlišného modelu paměti Bartlett postupně zpřesňoval a dokazoval v sérii experimentů v desátých a dvacátých letech, experimentů založených nikoli na memorování slabik, ale na pamatování si

obrázků a příběhů. Nejslavnějším z nich je výzkum, v jehož rámci byli britští účastníci seznámeni s příběhem kanadských indiánů *The War of Ghosts (Válka duchů)* a později si na něj zkoušeli vzpomenout (po relativně krátké době, ale také až po několika letech). Příběh, jehož způsob vyprávění i samotný děj byly pro tehdejší Angličany velmi nezvyklé, a ne zcela pochopitelné kvůli kulturní odlišnosti, byl pamatován a zapomínán velmi specifickým způsobem. Bartlett zjistil, že pamatování je jen zřídka přesné, právě naopak je pro něj typické, že původní materiál prochází sérií různých transformací. Paměť je ovlivněna naším očekáváním a přístupem, jedná se o aktivní konstrukci, kdy vzpomínky do určité míry znovu utváříme (a přetváříme) za pomoci dedukce, očekávání, našich kulturních znalostí apod. Pro pamatování příběhů je charakteristické, že je v paměti zhušťujeme – zredukujeme je jen na hlavní narativní linku a zapomínáme většinu „trivialit“, které nejsou z hlediska děje tolik podstatné. Dále Bartlett zjistil, že máme tendenci si příběh pamatovat srozumitelnější a úplnější, než ve skutečnosti byl – kulturně neznámé prvky či různé nesrovnalosti uvnitř příběhu v rámci paměti eliminujeme, či různě racionálně dovysvětlujeme; logicky „chybějící“ místa v ději máme tendenci si sami v paměti doplňovat (s tím, že si je pamatujeme tak, jako by v daném příběhu opravdu byly). Jinak řečeno: máme silnou tendenci přizpůsobovat vzpomínky našim očekáváním a znalostem, paměť není pasivní záznam, ale aktivní rekonstrukce, což později dokázaly i mnohé další pokusy jiných psychologů.

Pro Bartletta tato nespolehlivost paměti nepředstavuje nic hroživého – svědčí naopak o tom, že naše mysl je i v rámci paměti velmi kreativní a flexibilní. Vysvětlení principu, na základě něhož paměť takto kreativně pracuje, našel Bartlett při diskusích s kolegy na Univerzitě v Cambridgi, neurologem Henrym Headem, který používal pojem „schéma“ pro označení celkové představy určitého komplexního pohybu, jež si tělo pamatuje a předjímá. Ve své knize *Remembering (Vzpomínání, 1932)* následně Bartlett přichází s vlastní teorií schémat jakožto určitých mentálních vodítek, která nás

aktivně vedou při konstrukci vzpomínek. Přestože je jeho definice schémat poměrně vágní a Bartlett neposkytuje úplně jasné příklady spojující jeho empirické výzkumy s touto teorií, zdá se, že schéma chápe jako určitý celkový, aktivně se utvářející a proměňující vzorec, na jehož základě konstruuje vzpomínku jako více koherentní, úplnou a smysluplnou, i když to může znamenat její zkreslení (například příběh *Války duchů* byl takto účastníky výzkumu zjednodušován a „normalizován“, aby více odpovídal schématům typickým pro tehdejší západní příběhy a životní zkušenosti).

V sedmdesátých a osmdesátých letech minulého století se koncept schémat vrací s novou razancí do centra pozornosti – tentokrát nejen psychologů, ale obecněji badatelů patřících do tzv. kognitivní vědy¹⁰, přičemž Frederic Bartlett je znovuobjeven coby jeden z jejích předchůdců a průkopníků. Badatel v oblasti výzkumů umělé inteligence Marvin Minsky se při uvažování o tom, jak zkonstruovat umělou paměť, seznámil s Bartlettovou knihou a v rámci této inspirace přišel v roce 1975 s obdobným konceptem rámců.¹¹ Minsky si všímá, že paměťový rámec (resp. schéma) funguje jako určitá znalostní struktura reprezentující v paměti uložený stereotyp nějaké situace či objektu. Díky schématu máme v mysli už hotovou obecnou představu o určitých celcích a o částech, z nichž se obvykle skládají. Je to velmi efektivní způsob zpracování a uskladnění informací umožňující zobecňovat velké množství podobných dat a flexibilně měnit či doplňovat informace v konkrétních situacích. Například máme v hlavě všichni určité obecné schéma školní třídy – víme, že je to obvykle místnost s okny, dveřmi, školní tabulí, lavicemi pro žáky. Když se pokusíme vzpomenout si na svou vlastní třídu v základní škole, toto schéma nám pomůže

10 — Kognitivní věda se zabývá kognicí, tedy poznávacími procesy v mysli, mezi něž můžeme zařadit vzpomínání, představivost, percepci, pozornost, logické myšlení atd. Kognitivní věda funguje jako určité souhrnné pojmenování od sedmdesátých let dále pro interdisciplinární spolupráci několika souběžně pracujících, kognitivně zaměřených věd – psychologie, filozofie, neurovědy, lingvistiky, antropologie a výzkumu umělé inteligence.

11 — Minsky, Marvin. A framework for representing knowledge. In: Winston, Patrick Henry (ed.). *The Psychology of Computer Vision*. New York: McGraw-Hill, 1975, s. 211–277. [Online, cit. 9. 8. 2014]. Dostupné z: <https://web.media.mit.edu/~minsky/papers/Frames/frames.html>.

onu vzpomínku rychle zrekonstruovat a odlišit nějaký nezvyklý prvek (třeba dvě tabule místo jedné), či doplnit, co nám ve vzpomínce zpočátku chybělo. Teorie schémat sloužící jako teorie toho, jak si pomocí zkušeností budujeme určitý rostoucí soubor kulturně podmíněných schémat v mysli, které nám zrychlují a usnadňují vnímání, vzpomínání i interpretování událostí, se stala následně v sedmdesátých a osmdesátých letech velmi populární a další vědci ji dále podrobně rozpracovávali a aplikovali (např. Roger Schank a Robert Abelson, William Brewer či David Rumelhardt). Na druhou stranu občasná snaha vnímat schémata jako hlavní, ne-li jediný způsob zobecňování informací v mysli se ukázala přehnaná¹²; navíc model mysli jakožto jakési obdoby počítače, uskládňující a zpracovávající data, je z dnešního pohledu nejen zastaralý, ale ukazuje se také, že opomíjí či převrací některé důležité aspekty původní Bartlettovy teorie – Bartlett se snažil dokázat, že paměť není nějaké skladiště (a to ani skladiště schémat), že je to cosi dynamického, flexibilního, situovaného do konkrétního prostředí, což z onoho pozdějšího modelu schémat leckdy mizí¹³.

Při uvažování o (nejen audiovizuálním) umění je teorie schémat od osmdesátých let dál často používána mj. v rámci literární a filmové kognitivní naratologie, při snaze pochopit, jak diváci a čtenáři chápou a interpretují příběhy (viz David Herman, Monika Fluderniková, Murray Smith či Edward Branigan). Například David Bordwell v knize *Narration in the Fiction Film* (1985) vysvětluje za pomoci tohoto konceptu, jak filmy vyvolávají napětí či překvapení: napětí a překvapení nejsou „uloženy“ přímo v díle, ale vznikají při recepci, kdy divák neustále konfrontuje film se svým souborem rozličných schémat, jež už zná a předem očekává jejich naplnění (od znalosti konvencí žánru až po očekávání dodržování fyzikálních zákonů v daném fikčním světě). Napínavé či překvapivé pak jsou filmy, které si dokážou s těmito diváckými očekáváními efektivním způsobem hrát – oddalovat jejich naplnění, převracet je naruby apod.

-hb-

Doporučená četba:

- ——— Bordwell, David. *Narration in the Fiction Film*. Madison: The University of Wisconsin Press, 1985.
- ——— Saito, Akiko (ed.). *Bartlett, Culture and Cognition*. London: Psychology Press, 2000.
- ——— Schacter, Daniel. *Sedm hříchů paměti: jak si pamatujeme a zapomínáme*. Praha, Litomyšl: Paseka, 2003.
- ——— Sternberg, Robert J. *Kognitivní psychologie*. Praha: Portál, 2009.
- ——— Thagard, Paul. *Úvod do kognitivní vědy: mysl a myšlení*. Praha: Portál, 2001.

12 ——— Srov. sebereflexivní kritiku Williama Brewera v Saito, Akiko (ed.). *Bartlett, Culture and Cognition*. London: Psychology Press, 2000.

13 ——— Srov. Wagoner, Brady. Bartlett's Concept of Schema in Reconstruction. *Theory & Psychology*, 2013, roč. 23, č. 5.

Karl Popper
———Přehled některých
základních problémů

Ediční poznámka: Jde o první kapitolu knihy Logika vědeckého bádání (Praha: OIKOYMENH, 1997; původně německy 1935). Překladatel Jaroslav Fiala vycházel z anglického překladu knihy, podle něhož byla i další německá vydání posléze doplňována. Odlišnosti mezi německými a anglickými verzemi textu jsou převážně stylistické povahy, my jsme tudíž použili existujícího Fialova překladu, který vycházel ze 14. anglického a 10. německého vydání. Bylo rovněž přihlédnuto k nejnovějšímu, 11. německému vydání a byly doplněny odkazy na české překlady citovaných knih. Dále jsme eliminovali poznámky odkazující v rámci téhož díla, text byl rovněž upraven podle nakladatelského úzu (zejména v otázce dublet s/z). Dvojitě značení poznámek pod čarou vypouštíme, stejně jako indikaci dodatků hvězdičkami.

Vědec, ať teoretik nebo experimentátor, předkládá tvrzení nebo systémy tvrzení a krok za krokem je testuje. V oblasti věd empirických pak zvláště konstruuje hypotézy nebo systémy teorií a testuje je vůči zkušenosti pozorováním a experimentem.

Posláním logiky vědeckého bádání nebo logiky vědění je podle mého mínění podat logickou analýzu tohoto postupu; to jest analyzovat metody empirických věd.

Co jsou však tyto „metody empirických věd“? A co vlastně nazýváme „empirickou vědou“?

1. Problém indukce

Podle široce přijímaného názoru – proti němuž se tato kniha staví – mohou být empirické vědy charakterizovány tím, že používají tzv. *induktivní metodu*. Podle tohoto názoru by byla logika vědeckého bádání totožná s induktivní logikou, tj. s logickou analýzou těchto induktivních metod.

Je zvykem nazývat inferenci „induktivní“, přechází-li od *singulárních tvrzení* (někdy také zvaných „partikulární“ tvrzení), takových, jako jsou výsledky experimentů, k *tvrzením univerzálním*, jako jsou hypotézy nebo teorie.

Z logického hlediska není zdaleka jasné, zda máme právo odvozovat univerzální tvrzení z tvrzení singulárních, jakkoli početných; neboť jakýkoli takto získaný závěr se vždy může ukázat být nepravdivý: bez ohledu na to, kolik případů bílých labutí jsme pozorovali, neospravedlňuje to závěr, že *všechny* labutě jsou bílé.

Otázka, zda jsou induktivní inference zdůvodněné, případně za jakých podmínek, je známa jako *problém indukce*.

Problém indukce lze také formulovat jako otázku platnosti nebo pravdivosti univerzálních tvrzení, založených na zkušenosti, jako jsou třeba hypotézy nebo teoretické systémy empirických věd. Mnoho lidí je totiž přesvědčeno, že pravdivost těchto univerzálních tvrzení je „*známa ze zkušenosti*“, přičemž je jasné, že záznam zkušenosti – pozorování nebo výsledku experimentu – může být pouze singulárním tvrzením, a nikoli tvrzením univerzálním. V souladu s tím ti lidé, kteří o nějakém univerzálním tvrzení říkají, že je jeho pravdivost známa ze zkušenosti, tím zpravidla míní, že pravdivost tohoto univerzálního tvrzení může být nějak redukována na pravdivost tvrzení singulárních a že tato singulární tvrzení jsou ze zkušenosti známa jako pravdivá, což nakonec vyjde na totéž, jako když se řekne, že je univerzální tvrzení založeno na induktivní inferenci. Tudíž ptát se, zda existují přírodní zákony, které bychom znali jakožto pravdivé, se zdá být jen jiným způsobem, jak se ptát, zda jsou induktivní inference logicky zdůvodněné.

Chceme-li však nalézt způsob, jak zdůvodnit induktivní inference, musíme se nejprve pokusit stanovit *princip indukce*. Princip indukce by byl tvrzením, pomocí něž bychom mohli uvést induktivní inference do logicky přijatelné podoby. V očích zastánců induktivní logiky má princip indukce pro vědeckou metodu svrchovaný význam: „(..) tento princip,“ říká Reichenbach,

„rozhoduje o pravdivosti vědeckých teorií. Vyloučit je z vědy by neznamenal nic méně než zbavit vědu schopnosti rozhodovat o pravdivosti nebo nepravdivosti svých teorií. Je jasné, že bez tohoto principu by věda už neměla právo odlišovat své teorie od fantazií a libovolných výtvorů básnických myslí.“¹

Jenže tento princip indukce nemůže být čistě logickou pravdou, jakou je tautologie nebo analytické tvrzení. Kdyby totiž existovalo něco takového, jako čistě logický princip indukce, pak by neexistoval žádný problém indukce; neboť v tomto případě by se musely všechny induktivní inference pokládat za čistě logické či tautologické transformace, přesně tak, jako je tomu v případě inferencí v deduktivní logice. Princip indukce musí být tudíž tvrzením syntetickým; to jest tvrzením, jehož negace není kontradiktorická, nýbrž logicky možná. Takže vzniká otázka, proč by se měl takový princip vůbec přijímat, a také, jak lze přijetí tohoto principu racionálně zdůvodnit.

Někteří z těch, kteří věří v induktivní logiku, poukazují úzkostlivě s Reichenbachem na to, že „princip indukce je bezvýhradně přijímán celou vědou a že tento princip nikdo nemůže vážně zpochybnit ani v každodenním životě“.² Jenže i kdybychom to připustili – neboť koneckonců by se „celá věda“ mohla mýlit –, stejně bych trval na tom, že je princip indukce nadbytečný a že musí vést k logickým rozporům.

To, že v souvislosti s principem indukce mohou snadno vznikat nekonzistence, by mělo být jasné z Humova díla; tedy že pokud se jim lze vyhnout, pak jen s potížemi. Neboť princip indukce musí sám být univerzálním tvrzením. Pokusíme-li se tedy pokládat jeho pravdivost za známou ze zkušenosti, pak se objeví přesně týž problém, který vedl k jeho zavedení. Abychom jej zdůvodnili, museli bychom znovu použít induktivní inference; a abychom zase zdůvodnili je, museli bychom předpokládat induktivní princip vyššího řádu a tak dále. Tudíž pokus založit princip indukce na zkušenosti selhává, neboť musí vést k nekonečnému regresu.

Kant se pokoušel vynutit si východisko z této pozice tím, že princip indukce (který formuloval jako „princip univerzální kauzality“) prohlásil za „platný *a priori*“. Nemyslím si však, že by byl jeho obratný pokus poskytnout *apriorní* zdůvodnění syntetických tvrzení úspěšný.

Já sám se domnívám, že zde naznačené rozličné potíže induktivní logiky jsou nepřekonatelné. Obávám se, že stejně nepřekonatelné jsou ty potíže, které jsou vlastní dnes tak rozšířené nauce, že induktivní inference, byť nikoli „striktně platná“, *může dosáhnout určitého stupně „spolehlivosti“ nebo „pravděpodobnosti“*. Podle této nauky jsou induktivní inference „pravděpodobnostní inference“.³ „Popsali jsme,“ říká Reichenbach, „princip indukce jako prostředek, jímž věda rozhoduje o pravděpodobnosti. Neboť vědě není dáno dosáhnout pravdy či nepravdy (...) vědecká tvrzení mohou dosahovat jen spojitých stupňů pravděpodobnosti, jejich nedosažitelnými dolními a horními mezemi jsou pravdivost a nepravdivost.“⁴

V tuto chvíli mohu odhlédnout od skutečnosti, že zastánci induktivní logiky používají myšlenku pravděpodobnosti, kterou později zavrhnou jako vysoce nevhodnou i pro jejich vlastní účely. Mohu tak učinit proto, že se odkaz na pravděpodobnost nedotkl zmíněných potíží. Neboť má-li se přidělit určitý stupeň pravděpodobnosti tvrzením založeným na induktivní inferenci, pak to bude muset být zdůvodněno odvoláním se na nový, vhodně modifikovaný princip indukce. A tento nový princip bude zase muset být zdůvodněn a tak dále. Navíc se nic nezíská tím, že se princip indukce bude brát nikoli jako „pravdivý“, nýbrž pouze jako „pravděpodobný“. Zkrátka, podobně jako každá jiná podoba induktivní logiky, vede i logika pravděpodobné inference nebo

1 — Reichenbach, Hans, in: *Erkenntnis*, 1930, roč. 1, s. 186 (srov. též s. 64n.). Srov. předposlední odstavec kapitoly XII o Humovi v Russel, Bertrand. *History of Western Philosophy*. London: George Allen & Unwin Ltd., 1945, s. 699.

2 — Reichenbach, H., *cit. 1 / op. cit.*, s. 67.

3 — Srov. Keynes, John Maynard. *A Treatise on Probability*. London: Macmillan & Co., 1921; Külpe, Otto. *Vorlesungen über Logik*. Leipzig: Hirzel, 1923; Reichenbach, H. (který používá termín „pravděpodobnostní implikace“). *Axiomatik der Wahrscheinlichkeitsrechnung*. *Mathematische Zeitschrift*, 1932, roč. 34; a jinde.

4 — Reichenbach, H., *cit. 1 / op. cit.*, s. 186.

„pravděpodobnostní logika“ buďto k nekonečnému regresi, anebo k nauce o *apriorismu*⁵.

Teorie, která bude rozvinuta na následujících stránkách, je přímo protikladná všem pokusům, které se opírají o myšlenku induktivní logiky. Bylo by ji možné popsat jako teorii *deduktivní metody testování* anebo jako názor, že hypotézu lze pouze empiricky *testovat* – a to teprve *poté*, co byla předložena.

Dříve, než budu moci rozvést tento názor (který by bylo možné označit jako „deduktivismus“ v protikladu k „induktivismu“⁶), musím nejprve vyjasnit rozdíl mezi *psychologií poznání*, která se týká pouze empirických faktů, a *logikou poznání*, zabývající se pouze logickými vztahy. Víra v induktivistickou logiku pochází totiž převážně ze směřování psychologických problémů s problémy epistemologickými. Možná stojí za zmínku, že toto směřování působí potíže nejen v logice poznání, nýbrž i v psychologii poznání.

2. Eliminace psychologismu

Výše jsem řekl, že práce vědce spočívá v předkládání a testování teorií.

Nezdá se mi, že by počáteční stadium, akt vymýšlení nebo vynalézání teorie, vyžadovalo logickou analýzu, ani že by se taková analýza mohla uskutečnit. Otázka, jak dojde k tomu, že člověka napadne nová myšlenka – ať už je to nějaké hudební téma, dramatický konflikt nebo vědecká teorie –, může být velmi zajímavá pro empirickou psychologii; pro logickou analýzu vědeckého poznání je však irrelevantní. Tato analýza se nezabývá *otázkami faktu* (Kantovou otázkou *quid facti?*), nýbrž pouze *otázkami odůvodňování* (*justifikace*) nebo *platnosti* (Kantovou otázkou *quid juris?*). Její otázky jsou následujícího druhu: může být tvrzení odůvodněno? A jestliže ano, jak? Je testovatelné? Je logicky závislé na nějakých jiných tvrzeních? Nebo jim snad protiřečí? K tomu, aby nějaké tvrzení mohlo být tímto způsobem logicky zkoumáno,

musí nám už být předloženo. Někdo je musel formulovat a předložit logickému zkoumání.

V souladu s tím budu ostře rozlišovat mezi procesem vymýšlení nové ideje a metodami a výsledky jejího logického zkoumání. Co se týče poslání teorie poznání – v protikladu k psychologii poznání –, budu postupovat za předpokladu, že toto poslání spočívá výhradně ve zkoumání metod používaných v těch systematických testech, jimž musí být podrobena každá nová idea, má-li být brána vážně.

Někdo by mohl namítnout, že by tomuto účelu více odpovídalo, kdybychom za úkol epistemologie pokládali to, co bylo nazváno „*racionální rekonstrukcí*“ kroků, které vedly vědce k objevu, k nalezení nějaké nové pravdy. Otázka však je: Co přesně chceme rekonstruovat? Pokud by to měl být proces, podílející se na stimulaci a uvolnění inspirace, pak bych to jako úkol logiky poznání odmítl. Takové procesy zkoumá empirická psychologie, stěží však logika. Něco jiného je, chceme-li racionálně rekonstruovat *následné testy*, kde se inspirace může odhalit jako objev anebo rozpoznat jako poznání. Pokud vědec kriticky posuzuje, mění, nebo odmítá svou vlastní inspiraci, můžeme, chceme-li, pokládat zde provedenou metodologickou analýzu za druh „racionální rekonstrukce“ odpovídajícího myšlenkového procesu. Ale tato rekonstrukce by nepopisovala, jak k těmto procesům skutečně došlo: může dát jen logickou kostru testovací procedury. Možná je to vše, co míní ti, kteří mluví o „racionální rekonstrukci“ cest, jimiž se dobíráme vědění.

5 ——— Viz též kapitolu *ii mého *Postsriptu*. (Popper, Karl. *Realism and the Aim of Science, Volume I of the Postscript*. London: Routledge, 1985. Týž. *The Open Universe, Volume II of the Postscript*. London: Routledge, 1988. Týž. *Quantum Theory and the Schism in Physics, Volume III of The Postscript*. London: Routledge, 1989.)

6 ——— Liebig (Liebig, Justus von. *Induktion und Deduktion*. München: Verlag der Akademie der Wissenschaften, 1865) byl pravděpodobně první, kdo odmítl induktivní metodu z hlediska přírodovědy; jeho útok byl veden proti Baconovi. Duhem (Duhem, Pierre. *La théorie physique, son objet et sa structure*. Paris: Chevalier & Rivière, 1906; anglický překlad P. P. Wienera: *The Aim and Structure of Physical Theory*. Princeton: Princeton University Press, 1954) zastává vysloveně deduktivistické názory. V Duhemově knize lze však nalézt i názory induktivistické, například v třetí kapitole první části, kde se říká, že Descartes byl doveden ke svému zákonu refrakce (lomu) jen na základě experimentu, indukce a zobecnění; srov. anglický překlad, s. 34. Tak je tomu i u Kraft, Viktor. *Die Grundformen der wissenschaftlichen Methoden*. Wien: Hölder-Pichler-Tempsky, 1925; viz též Carnap, Rudolf, in: *Erkenntnis*, 1932, roč. 2, s. 440.

Mé argumenty v této knize jsou na tomto problému zcela nezávislé. Můj názor na tuto záležitost je, že není nic takového jako logická metoda pro získávání nových myšlenek anebo logická rekonstrukce tohoto procesu. Můj názor lze vyjádřit takto: každý objev obsahuje „iracionální prvek“ nebo „tvořivou intuici“ v Bergsonově smyslu. Podobně hovoří Einstein o „hledání oněch nejobecnějších zákonů (...), z nichž lze získat obraz světa čistou dedukcí. Není žádná logická cesta,“ říká, „vedoucí k těmto (...) zákonům. Lze se jich dobrat jen intuicí založenou na čemsi, jako je intelektuální láska („*Einfühlung*“) k předmětům zkušenosti.“⁷

3. Deduktivní testování teorií

V souladu s pojetím, které zde bude předloženo, postupuje metoda kritického testování teorií a jejich výběru v souladu s výsledky testů vždy následujícím způsobem. Z nové ideje, zkusmo předložené a nijak dosud nezdůvodněné – anticipace, hypotézy, teoretického systému anebo co chcete –, se logickou dedukcí vyvozují důsledky. Tyto důsledky se pak porovnávají jak vzájemně, tak s jinými relevantními tvrzeními, aby se zjistilo, jaké mezi nimi existují logické vztahy (jako ekvivalence, odvoditelnost, slučitelnost nebo neslučitelnost).

Chceme-li, můžeme rozlišit čtyři různé cesty, jimiž lze uskutečňovat testování nějaké teorie. První je logické porovnání důsledků mezi sebou, čímž se testuje vnitřní konzistence, bezespornost systému. Za druhé je to zkoumání logické formy teorie s cílem zjistit, zda má povahu teorie empirické či vědecké anebo zda je například tautologická. Za třetí je to srovnání s jinými teoriemi, převážně s cílem stanovit, zda tato teorie představuje vědecký pokrok, zda by přežila naše rozličné testy. A konečně je zde testování teorie empirickými aplikacemi závěrů, které z ní lze vyvodit.

Účelem tohoto posledního druhu testu je zjistit, nakolik nové důsledky této teorie – ať už je to nové, co tvrdí, cokoli – vyhoví

požadavkům praxe, a to ať kladeným čistě vědeckými experimenty, anebo praktickými technologickými aplikacemi. Zde je procedura testování opět deduktivní. Pomocí jiných dříve přijatých tvrzení se mohou vyvozovat z teorie jistá singulární tvrzení, která můžeme nazývat „predikcemi“; zvláště pak predikce, které jsou snadno testovatelné nebo aplikovatelné. Z těchto tvrzení se vybírají ta, která nejsou ze stávající teorie odvoditelná, a zvláště pak ta, která stávající teorii odporují. Potom usilujeme o rozhodnutí ohledně těchto (a jiných) odvozených tvrzení tím, že je porovnáme s výsledky praktických aplikací a experimentů. Je-li rozhodnutí pozitivní, to jest, ukážou-li se singulární závěry přijatelné, nebo *verifikované*, pak tato teorie, aspoň pro tuto chvíli, prošla testy: neshledali jsme žádný důvod ji odmítnout. Jestliže je však rozhodnutí negativní nebo, jinými slovy, jestliže byly závěry falzifikovány, pak jejich falzifikace také falzifikuje tu teorii, z níž byly logicky odvozeny.

Je třeba si všimnout, že pozitivní rozhodnutí může teorii podpořit jen dočasně, neboť následná negativní rozhodnutí ji vždy mohou svrhnout. Dokud teorie vydrží podrobné a přísné testy a není překonána jinou teorií v průběhu vědeckého pokroku, můžeme říci, že se „osvědčila“ anebo že je „*koroborována*“⁸ minulou zkušeností.

Zde načrtnutá procedura neobsahuje nic, co by se podobalo induktivní logice. Nikdy nepředpokládám, že bychom mohli z pravdivosti singulárních tvrzení usuzovat na pravdivost teorií. Nikdy nepředpokládám, že by se v důsledku „verifikovaných“ závěrů mohlo o teoriích tvrdit, že jsou „pravdivé“, ba ani pouze „pravděpodobné“.

7 ——— Řeč k 60. narozeninám Maxe Plancka. Citovaná pasáž začíná slovy: „Nejvyšším úkolem fyzika je hledat vysoce univerzální zákony...“ etc. (citováno podle Einstein, Albert. *Mein Weltbild*. Amsterdam: Querido Verlag, 1934, s. 168; anglický překlad A. Harrise: *The World as I See It*. London: J. Lane, 1935, s. 125; český překlad L. Úlehlové: *Jak vidím svět*. Praha: Československý spisovatel, 1961, s. 28). Podobné myšlenky lze nalézt u Liebiga, *cit. 6 / op. cit.*; srov. také Mach, Ernst. *Prinzipien der Wärmelehre*. Leipzig: J. A. Barth, 1896, s. 443n. Německé slovo „*Einfühlung*“ [vcítění] se obtížně překládá do angličtiny. Harris překládá jako „sympatetické pochopení zkušenosti“.

8 ——— K tomuto termínu viz oddíl 29 mého *Postskriptu* (Popper, K., *cit. 5 / op. cit.*).

Záměrem této knihy je podat podrobnější analýzu metod deduktivního testování. Pokusím se ukázat, že se lze v rámci této analýzy zabývat všemi těmi problémy, kterým se zpravidla říká „*epistemologické*“. Tyto problémy, které vznikají v induktivní logice, lze eliminovat, aniž by na jejich místě vyvstaly problémy nové.

4. Problém demarkace

Z mnoha námitek, které asi budou vzneseny proti zde předkládanému pojetí, je patrně nejvážnější následující. Mohlo by se říci, že odmítnutím metody indukce zbavuji empirickou vědu toho, co se zdá její nejdůležitější charakteristikou; a to znamená, že odstraňuji bariéry oddělující vědu od metafyzické spekulace. Moje odpověď na tuto námitku zní, že můj důvod pro odmítnutí induktivní logiky je přesně ten, že *neposkytuje vhodný rozlišovací znak* empirické, ne metafyzické povahy teoretického systému: jinými slovy, že *neposkytuje vhodné „demarkační kritérium“*.

Problém nalezení kritéria, které by nám dovolovalo rozlišovat mezi empirickou vědou na jedné straně a matematikou a logikou, jakož i „metafyzickými“ systémy na straně druhé, nazývám *problémem demarkace*.

Tento problém byl znám Humovi, který se jej pokoušel řešit.⁹ Kantem počínaje se tento problém stal ústředním problémem teorie poznání. Jestliže podle Kanta nazýváme problém indukce „Humovým problémem“, mohli bychom problém demarkace nazvat „Kantovým problémem“.

Z těchto dvou problémů – zdroje téměř všech ostatních problémů teorie poznání – je problém demarkace, jak se domnívám, problémem základnějším. Hlavním důvodem, proč se epistemologové s empiristickými sklony snaží zakotvit svou víru v „metodu indukce“, se totiž zdá jejich přesvědčení, že pouze tato metoda může nabídnout vhodné demarkační kritérium. To se týká zvláště těch empiristů, kteří krácejí pod vlajkou „pozitivismu“.

Starší pozitivisté chtěli připustit jako vědecké nebo legitimní pouze ty *pojmy* (nebo koncepty nebo ideje), které byly, jak říkali, „odvozeny ze zkušenosti“: tedy ty pojmy, o nichž věřili, že jsou logicky redukovatelné na prvky smyslové zkušenosti, jako jsou vjemy (nebo smyslová data), počítky, percepce, zrakové nebo sluchové paměťové záznamy a tak dále. Moderní pozitivisté jsou s to vidět jasněji, že věda není systémem pojmů, nýbrž spíše systémem *tvrzení*.¹⁰ V souladu s tím chtějí připustit za vědecká nebo legitimní pouze ta tvrzení, která jsou redukovatelná na elementární (nebo „atomická“) zkušenostní tvrzení – na „soudy percepce“ nebo „atomické propozice“ nebo „protokolární věty“, nebo ještě něco dalšího.¹¹

Protože odmítám induktivní logiku, musím také odmítnout všechny tyto pokusy o řešení problému demarkace. Tímto odmítnutím nabývá problém demarkace pro toto zkoumání na významu. Nalezení vhodného demarkačního kritéria musí být klíčovým úkolem každé epistemologie, která nepřijímá induktivní logiku.

Pozitivisté zpravidla interpretují problém demarkace *naturalistickým* způsobem; interpretují jej, jako by to byl problém přírodovědy. Namísto toho, aby si za cíl vzali navrzení vhodné konvence, jsou přesvědčeni, že musí objevit rozdíl, existující v povaze věcí, mezi empirickou vědou na jedné straně a metafyzikou na straně druhé. Neustále se pokoušejí dokázat, že metafyzika je svou skutečnou povahou nesmyslným blábolem – „sofistikou

9 — Srov. poslední větu jeho *Enquiry Concerning Human Understanding* (česky Hume, David. *Zkoumání lidského rozumu*. Praha: Svoboda, 1972). S následujícím odstavcem (a mou narážkou na epistemology) porovnejte například citaci z Reichenbacha v textu k pozn. 1.

10 — Když jsem psal tento odstavec, přecenil jsem, jak nyní vidím, „moderní pozitivisty“. Měl jsem si vzpomenout, že v *tomto ohledu* slibný začátek Wittgensteinova *Tractatu* – „Svět je celkem faktů, a nikoli věcí“ – je zrušen jeho koncem, který odsuzuje toho, kdo „některým znakům ve svých větách nedal význam“. Viz také mou *Otevřenou společnost (Otevřená společnost a její nepřítel* I a II. Praha: OIKOYMENH, 1994), kapitola 11 a kapitolu 1 mého *Postskriptu*. (Popper, K., *cit. 5 / op. cit.*)

11 — Na pojmenování ovšem nesejde. Když jsem vymyslel nový název „základní tvrzení“ (nebo „základní propozice“), učinil jsem tak nejen proto, že jsem potřeboval termín *nezatížený* konotacemi perцептуálních tvrzení. Naneštěstí byl tento termín brzy přejat jinými a použit k vyjádření přesně toho významu, jemuž jsem se chtěl vyhnout. Srov. také můj *Postskript*, oddíl 12 (Popper, K., *cit. 5 / op. cit.*).

a sebeklamem“, jak říká Hume, kterou bychom měli „vrhnout do ohně“.¹²

Kdybychom nechtěli vyjádřit slovy „nesmyslný“ nebo „smyslu-prázdný“ nic, než že to podle definice znamená „nenáležící empirické vědě“, pak by charakterizace metafyziky jako smyslu-prázdného nesmyslu byla triviální; neboť metafyzika byla zpravidla definována jako ne-empirická. Jenže pozitivisté věřili, že mohou o metafyzice říci více než jen to, že některá z jejích tvrzení jsou neempirická. Slova „smyslu-prázdný“ nebo „nesmyslný“ vyjadřují, a to záměrně, opovržlivé hodnocení; a není pochyb, že to, čeho opravdu chtěli pozitivisté dosáhnout, nebyla ani tak úspěšná demarkace, jako konečné vyvrácení¹³ a odstranění metafyziky. Ať už je tomu jakkoli, shledáváme, že pokaždé, když se pozitivisté pokoušeli říci jasněji, co znamená „smyslu-prázdný“, vedl jejich pokus k témuž výsledku – k definici „smysluplné věty“ (v protikladu k „smyslu-prázdným pseudovětám“), což prostě opakovalo demarkační kritérium jejich *induktivní logiky*.

To „se ukazuje“ velmi jasně v případě Wittgensteina, podle něž musí být každá smysluplná propozice *logicky redukovatelná*¹⁴ na elementární (nebo atomické) propozice, které charakterizuje jako „obrazy skutečnosti“¹⁵ (což je mimochodem charakterizace, která má pokrývat všechny smysluplné propozice). Z toho můžeme vidět, že Wittgensteinovo kritérium smysluplnosti splývá s induktivistickým kritériem demarkace, zaměníme-li tam jen slova „vědecký“ nebo „legitimní“ slovem „smysluplný“. Tento pokus o řešení problému demarkace ztroskotává přesně na problému indukce: pozitivisté ve snaze zvnitřnit metafyziku zničili spolu s ní i přírodovědu. Neboť vědecké zákony také nelze redukovat na elementární zkušenostní tvrzení. Konzistentně použito odmítá Wittgensteinovo kritérium jako smyslu-prázdné ty přírodní zákony, jejichž vyhledávání je podle Einsteina¹⁶ „největším úkolem fyziků: nemohou být nikdy přijaty jako opravdová či legitimní tvrzení. Wittgensteinův pokus demaskovat problém indukce jako prázdný pseudoprobém formuloval Schlick¹⁷ následujícími slovy: „Problém indukce spočívá v požadavku

logického odůvodnění *univerzálních tvrzení* o skutečnosti. (...) S Hudem uznáváme, že žádné takové logické odůvodnění neexistuje: ani být nemůže, protože to *nejdou opravdová tvrzení*.¹⁸

To ukazuje, jak v pokusu vést dělicí čáru mezi vědeckými a metafyzickými systémy induktivistické kritérium selhává a proč jim musí být udělen stejný statut; neboť verdikt pozitivistického dogmatu o smyslu zní, že obojí jsou systémy smysluprázdných pseudotvrzení. Tudíž místo vykořenění metafyziky z empirických věd vede pozitivismus k vpádu metafyziky do vědecké říše.¹⁹

V protikladu k těmto antimetafyzickým trikům – to jest antimetafyzickým svým záměrem – není cílem, o nějž usilují, dosáhnout vyvrácení metafyziky. Jde mi spíše o to, formulovat vhodnou charakterizaci empirické vědy, nebo definovat pojmy „empirická věda“ a „metafyzika“ takovým způsobem, abychom byli o daném systému tvrzení s to říci, zda je, či není bližší studium tohoto systému záležitostí empirické vědy.

12 — Hume tudíž podobně jako Sextus odsoudil svou vlastní *Enquiry* na poslední stránce; přesně tak jako později odsoudil Wittgenstein na poslední stránce svůj vlastní *Tractatus*.

13 — Carnap, Rudolf, in: *Erkenntnis*, 1932, roč. 2, s. 219n. Už dříve použil slovo „smysluprázdný“ podobným způsobem Mill, nepochybně pod vlivem Comta. Srov. Comte, August. *Early Essays on Social Philosophy*. London: Routledge, 1911, s. 223. Viz též mou *Otevřenou společnost* (Popper, K., cit. 10 / op. cit.), poznámka 51 ke kapitole 11.

14 — Wittgenstein, Ludwig. *Tractatus logico-philosophicus*. Praha: OIKOYMENH, 2007.

15 — *Tamtéž*, propozice 4.01; 4.03; 2.221.

16 — Srov. poznámku 7.

17 — Myšlenku chápat vědecké zákony jako pseudopropozice – a tím řešit problém indukce – přisuzuje Schlick Wittgensteinovi. (Srov. mou *Otevřenou společnost*, Popper, K., cit. 10 / op. cit., poznámky 46 a 51n. ke kapitole 11.) Je však mnohem starší. Je součástí instrumentalistické tradice, kterou lze vystopovat až k Berkeleyovi a ještě dále. (Viz např. mou práci *Three Views Concerning Human Knowledge*. In: Lewis, Hywel David (ed.). *Contemporary British Philosophy*. London: George Allen & Unwin, 1956; a *A Note on Berkeley as a Precursor of Mach*. *The British Journal for the Philosophy of Science*, 1953, roč. 4, s. 26n., nyní v mých *Conjectures and Refutations*. London: Harper & Row, 1963.

18 — Schlick, Moritz. *Die Kausalität in der gegenwärtigen Physik*.

Naturwissenschaften, 1931, roč. 19, s. 156. (Kurziva je moje.) Ohledně přírodních zákonů Schlick píše (s. 151): „Často se poznamenávalo, že přísně vzato nemůžeme nikdy mluvit o absolutní verifikaci nějakého zákona, neboť vždy takřka mlčky připouštíme, že by mohl být modifikován ve světle další zkušenosti. Mohu-li v závorce dodat pár slov,“ pokračuje Schlick, „o logické situaci, pak zmíněný fakt znamená, že přírodní zákon nemá v principu povahu tvrzení, nýbrž je spíše předpisem pro tvoření tvrzení.“ – „Tvoření“ zde nepochybně zahrnuje transformaci nebo odvození. Schlick přisuzuje tuto teorii osobnímu Wittgensteinovu sdělení.

19 — Viz též mou *Otevřenou společnost* (Popper, K., cit. 10 / op. cit.), poznámky 46, 51 a 52 ke kapitole 11 a mou práci *The Demarcation between Science and Metaphysics*. In: Popper, K. *Conjectures and Refutations*. New York: Harper & Row, 1963.

Mé demarkační kritérium je třeba podle toho chápat jako *návrh na dohodu či konvenci*. Co se vhodnosti každé takové konvence týče, mohou se mínění lišit; a rozumná diskuse těchto otázek je možná jen mezi stranami majícími nějaký společný cíl. Výběr tohoto cíle musí ovšem být nakonec záležitostí rozhodnutí jdoucího za racionální argumentaci.²⁰

Tudíž každý, kdo jakožto cíl a účel vědy navrhuje systém absolutně jistých neodvolatelně pravdivých tvrzení, odvrhne zajisté návrhy, které jsem zde učinil. A totéž učiní i ti, kdož spatřují „podstatu vědy (...) v její důstojnosti“, o níž si myslí, že sídlí v její „celostnosti“ a v její „skutečné pravdivosti a esenciálnosti“.²¹ Tito lidé budou stěží ochotni přiznat tuto důstojnost moderní teoretické fyzice, v níž já i jiní spatřujeme nejúplnější dosavadní uskutečnění toho, co nazývám „empirickou vědou“.

Cíle vědy, jež mám na mysli já, jsou odlišné. Nepokouším se však odůvodnit je tím, že bych je představoval jako cíle pravdivé či esenciální. To by jen záležitost překrucovalo a znamenalo by to zpětný pád do pozitivistického dogmatismu. Nakolik mohu vidět, je jen *jedna* cesta, jak racionálně argumentovat na podporu mých návrhů. Totiž analyzovat jejich logické důsledky: ukázat jejich plodnost – jejich sílu osvětlovat problémy teorie poznání.

Takže připouštím ochotně, že jsem byl na cestě ke svým návrhům v závěrečné analýze veden hodnotovými soudy a zálibami. Doufám však, že mé návrhy mohou být přijatelné pro ty, kteří si cení nejen logické přísnosti, nýbrž i svobody od dogmatismu; kteří hledají praktickou aplikovatelnost, které však neméně přitahuje dobrodružství vědy a objevů, které nás znovu a znovu konfrontují s novými a neočekávanými otázkami, vyzývajícími nás, abychom zkoušeli nové odpovědi, o nichž se nám ani nesnilo.

Fakt, že mé návrhy ovlivňují hodnotové soudy, neznamená, že se dopouštím chyby, z níž jsem obviňoval pozitivisty – totiž chyby pokusit se zabít metafyziku nadávkami. Nezacházím ani tak daleko, abych tvrdil, že je metafyzika pro empirickou vědu bezcenná. Neboť nelze popřít, že spolu s metafyzickými idejemi,

které bránily pokroku vědy, se vyskytovaly i ideje jiné – jako spekulativní atomismus –, které mu naopak pomáhaly. A podíváme-li se na tuto záležitost z psychologického úhlu, pak mám sklon si myslet, že vědecký objev není možný bez víry v ideje, které jsou čistě spekulativní povahy a občas i mlhavé; víry, která je z hlediska vědy zcela nezajištěná a která je v tomto smyslu „metafyzická“.²²

A přesto po všech těchto upozorněních pokládám stále za první úkol logiky stanovení *pojmu empirické vědy* tak, aby se vedla jasná demarkační čára mezi vědou a metafyzickými idejemi, i když připouštím, že takové ideje mohly v historii podporovat pokrok věd.

5. Zkušenost jako metoda

Úloha formulovat přijatelnou definici ideje „empirické vědy“ není bez obtíží. Některé z nich pocházejí z *faktu*, že *musí existovat mnoho teoretických systémů* s logickou strukturou velmi podobnou té, kterou má v každé určité době přijímaný systém empirické vědy. Někdy se tato situace vyjadřuje tak, že je velký počet – patrně nekonečný – „logicky možných světů“. Systém zvaný „empirická věda“ usiluje o reprezentaci pouze *jednoho* světa: „reálného světa“ nebo „světa naší zkušenosti“.

K tomu, abychom tuto ideu poněkud upřesnili, můžeme rozlišit tři požadavky, které bude muset splňovat náš empirický teoretický systém. Za prvé musí být *syntetický*, takže může reprezentovat bezesporný, *možný* svět. Za druhé musí splňovat kritérium demarkace (srov. oddíl 6), tj. nesmí být metafyzický, nýbrž musí reprezentovat svět *možné zkušenosti*. Za třetí to musí být

20 — Věřím, že racionální diskuse je vždy možná mezi stranami zájímajícími se o pravdu a ochotnými věnovat pozornost straně druhé. (Srov. mou *Otevřenou společnost*, Popper, K., cit. 10 / op. cit., kapitola 24.)

21 — To je názor Othmara Spanna (Týž. *Kategorienlehre*. Jena: Fischer, 1924).

22 — Srov. také Planck, Max. *Positivismus und reale Aussehenwelt*. Leipzig: Akademische Verlagsgesellschaft, 1931, a Einstein, Albert. *Jak vidím svět*. Praha: Československý spisovatel, 1961, s. 126n.

system něčím se odlišující od jiných takových systémů, totiž tím, že je to ten systém, který reprezentuje *náš* svět zkušenosti.

Ale čím se má systém, který reprezentuje náš svět zkušenosti, odlišovat? Odpověď zní: faktem, že byl podroben testům a v tomto testování obstál. To znamená, že se má odlišovat tím, že se na něj aplikuje deduktivní metoda, jejíž analýza a popis je mým cílem.

„Zkušenost“ se z tohoto pohledu jeví jako distinktivní *metoda*, již lze jeden teoretický systém odlišit od jiných; takže se zdá, že empirická věda se charakterizuje nejen svou logickou formou, nýbrž navíc také odlišnou *metodou*. (To je ovšem také názor induktivistů, snažících se charakterizovat empirickou vědu tím, že používá induktivní metodu.)

Teorie poznání, jejímž úkolem je analyzovat metodu nebo proceduru vlastní empirické vědě, lze v souladu s tím popsat jako teorii empirické metody – *teorii toho, co se zpravidla nazývá „zkušeností“*.

6. Falzifikovatelnost jako kritérium demarkace

Kritérium demarkace vlastní induktivní logice – tj. pozitivistické dogma smyslu – je ekvivalentní požadavku, že všechna tvrzení empirické vědy (nebo všechna „smysluplná“ tvrzení) musí být té povahy, že lze nakonec rozhodnout o jejich pravdivosti či nepravdivosti; budeme říkat, že musí být „s konečnou platností rozhodnutelná“. To znamená, že jejich forma musí být taková, že musí být logicky možné obojí: jejich verifikace i jejich falzifikace. Tak Schlick říká: „(..) *opravdové tvrzení se musí dát s konečnou platností verifikovat*.“²³ A Waismann říká ještě jasněji: „Není-li žádný možný způsob, jak stanovit, zda je nějaké tvrzení pravdivé, pak toto tvrzení nemá vůbec žádný smysl. Neboť smysl nějakého tvrzení je metoda jeho verifikace.“²⁴

Podle mého názoru neexistuje nic takového jako indukce.²⁵ Tudíž odvození teorií ze singulárních tvrzení, která jsou

„verifikována zkušeností“ (ať už to znamená cokoli), je logicky nepřípustné. Teorie nejsou tudíž *nikdy* empiricky verifikovatelné. Chceme-li se vyhnout pozitivistickému omylu vyloučení teoretických systémů přírodovědy podle našeho demarkačního kritéria,²⁶ pak musíme vybrat kritérium, které nám dovolí připustit v oblasti empirické vědy i ta tvrzení, která nemohou být verifikována.

Já však přijímám nějaký systém za empirický nebo vědecký, jen je-li takový, že může být *testován* zkušeností. Tyto úvahy naznačují, že za kritérium demarkace se nemá vzít *verifikovatelnost*, nýbrž *falzifikovatelnost*.²⁷ Jinými slovy: od vědeckého systému nebudu požadovat, aby byl vyčlenitelný jednou provždy v pozitivním smyslu; budu však vyžadovat, aby jeho logická forma byla taková, že může být vyčleněn pomocí empirických testů v negativním smyslu: *empirický vědecký systém musí dovolovat své vyvrácení zkušeností*.

(Tudíž tvrzení „Zítra bude buďto pršet, nebo nebude pršet“ nebude pokládáno za empirické prostě proto, že nemůže být vyvráceno; zatímco tvrzení „Zítra bude pršet“ se za empirické pokládat bude.)

23 — Schlick, Moritz. Die Kausalität in der gegenwärtigen Physik. *Naturwissenschaften*, 1931, roč. 19, s. 150.

24 — Waismann, Friedrich, in: *Erkenntnis*, 1930, roč. 1, s. 229.

25 — Zde se ovšem nezabývám tzv. matematickou indukcí. Popírám, že by bylo něco takového jako indukce v tzv. induktivních vědách: že by existovaly buďto „induktivní postupy“, nebo „induktivní inference“.

26 — Carnap ve své *Logical Syntax* (Carnap, Rudolf. *The Logical Syntax of Language*. London: K. Paul, Trench, Trubner & Co., 1937, s. 321n.) připustil, že to byla chyba (s odkazem na mou kritiku); a ještě úplně to učinil v „Testability and Meaning“ tím, že uznal fakt, že univerzální zákony jsou pro vědu nejen „výhodné“, nýbrž dokonce „podstatné“ (Týž. *Testability and Meaning, Philosophy of Science*, 1937, roč. 4, s. 27). Ale ve svých induktivistických *Logical Foundations of Probability* se vrací k postoji velmi podobnému tomu, který se zde kritizuje: tím, že shledává, že univerzální zákony mají nulovou pravděpodobnost (s. 511), je nucen říci (s. 575), že ačkoli je není nutné z vědy vyloučit, může se věda bez nich velmi dobře obejít. (Týž. *Logical Foundations of Probability*. Chicago: University of Chicago Press, 1950.)

27 — Všimněte si, že falzifikovatelnost navrhuji jako kritérium demarkace, *nikoli smyslu*. Všimněte si, že jsem už (ve čtvrtém oddílu) ostře kritizoval použití ideje smyslu jakožto kritéria demarkace a že napadám dogma smyslu znova a ještě ostřeji v oddíle 9. Je tedy čirým mýtem (ačkoli mnoho odmítnutí mé teorie bylo založeno na tomto mýtu), že jsem vůbec kdy předložil falzifikovatelnost jako kritérium smyslu. Falzifikovatelnost odděluje dva druhy dokonale smysluplných tvrzení: falzifikovatelná a nefalzifikovatelná. Věde dělicí čáru uvnitř smysluplného jazyka, nikoli obráceně.

Proti zde předloženému kritériu demarkace lze mít různé námitky. Předně se může zdát poněkud chybné navrhnout, aby se věda, která nám má dávat pozitivní informace, charakterizovala tím, že má splňovat negativní požadavky typu vyvratitelnosti. V oddílech 31 až 46 však ukážu, že tato námitka má malou váhu, neboť objem pozitivní informace o světě, sdělovaný vědeckým tvrzením, je tím větší, čím více je díky své logické povaze náchylné ke střetu s možnými singulárními tvrzeními. (Ne pro nic za nic nazýváme přírodní zákony „zákony“: čím více zakazují, tím více říkají.)

Dále může být učiněn pokus obrátit proti mně mou vlastní kritiku induktivistického kritéria demarkace; neboť by se mohlo zdát, že proti falzifikovatelnosti jakožto kritériu demarkace lze vznést námitky podobné těm, které jsem sám vznesl proti verifikovatelnosti.

Tento útok mne nevzrušuje. Můj návrh je založen na *asymetrii* mezi verifikovatelností a falzifikovatelností; asymetrii, která je důsledkem logické formy inverzálních tvrzení. Neboť ta nejsou nikdy odvoditelná ze singulárních tvrzení, ale singulární tvrzení jim mohou protiřečit. V důsledku toho je možné prostředky čisté deduktivních inferencí (pomocí *modus tollens* klasické logiky) usuzovat z pravdivosti singulárních tvrzení na nepravdivost tvrzení univerzálních. Takové usuzování na nepravdivost univerzálních tvrzení je jediným striktně deduktivním druhem inference, postupujícím jakoby v „induktivním směru“; to jest od singulárních tvrzení k tvrzení univerzálním.

Třetí námitka se může zdát vážnější. Bylo by možné říci, že i kdyby se tato asymetrie připustila, bylo by stále z rozličných důvodů nemožné, aby byl kdy nějaký teoretický systém s konečnou platností falzifikován. Neboť vždy je možné nalézt nějaký způsob, jak se falzifikaci vyhnout, například *ad hoc* zavedením nějaké pomocné hypotézy, nebo *ad hoc* změnou nějaké definice. Dokonce je možné bez logické nekonzistence zaujmout postoj, kdy se prostě odmítá uznat vůbec jakákoli falzifikující evidence.

Vědci tak přirozeně zpravidla nepostupují, ale logicky takový postup možný je; a bylo by možno prohlásit, že tento fakt činí logickou hodnotu mnou předkládaného kritéria demarkace při nejmenším pochybnou.

Musím uznat oprávněnost takové kritiky; nepotřebuji však kvůli tomu stáhnout svůj návrh na falzifikaci jakožto kritérium demarkace. Hodlám totiž navrhnout, aby se má *empirická metoda* charakterizovala jakožto metoda vylučující přesně ty způsoby vyhnutí se falzifikaci, které, jak můj imaginární kritik právem tvrdí, jsou logicky možné. V souladu s mým návrhem to, co charakterizuje empirickou metodu, je její způsob, jímž se vystavuje jakékoli myslitelné falzifikaci systému, který se má testovat. Cílem tohoto návrhu není zachránit život neudržitelným systémům, nýbrž naopak vybrat jeden z nich, který je srovnatelně nejodolnější, tím, že jej vystavíme nejkřutějšímu boji o přežití.

Předložené kritérium demarkace nás také vede k řešení Humova problému indukce – problému platnosti přírodních zákonů. Kořen tohoto problému je ve zdánlivém sporu mezi tím, co lze nazvat „fundamentální tezí empiricismu“ – tezí, že jen zkušenost může rozhodnout o pravdivosti, či nepravdivosti vědeckých tvrzení – a Humovým rozpoznáním nepřijatelnosti induktivních argumentů. Tento spor vzniká, jen pokud se předpokládá, že všechna empirická vědecká tvrzení musí být „rozhodnutelná s konečnou platností“, tj. že musí být v principu možná jak jejich verifikace, tak jejich falzifikace. Odmítneme-li tento požadavek a připustíme-li jako empirická i tvrzení rozhodnutelná jen v jednom smyslu – jednostranně rozhodnutelná a zvláště pak falzifikovatelná – a jež mohou být testována systematickými pokusy o jejich falzifikaci, pak tento rozpor zmizí: metoda falzifikace nepředpokládá žádnou induktivní inferenci, nýbrž jen tautologické transformace deduktivní logiky, jejíž platnost je nesporná.

7. Problém „empirické báze“

Má-li se falzifikovatelnost vůbec aplikovat jako kritérium demarkace, pak musíme mít k dispozici singulární tvrzení, která mohou sloužit jako premisy ve falzifikujících intencích. Zdá se tedy, že naše kritérium problém pouze posouvá – vede nás zpět od otázky o empirické povaze teorií k otázce o empirické povaze singulárních tvrzení.

I kdyby tomu tak bylo, přece jsme něco získali. Neboť v praxi vědeckého bádání je demarkace bezprostředně naléhavá v souvislosti s teoretickými systémy, zatímco v souvislosti se singulárními tvrzeními se pochybnosti o jejich empirické povaze objevují zřídka. Je pravda, že se vyskytují chyby pozorování a že mohou vést k nepravdivým singulárním tvrzením, ale zřídka kdy mají vědci příležitost označit nějaké singulární tvrzení za neempirické nebo metafyzické.

Problémy empirické báze – tj. problémy týkající se empirické povahy singulárních tvrzení a toho, jak se testují – hrají tudíž v logice vědy roli, která se poněkud liší od role, kterou v ní hraje většina jiných problémů, které nás tady zajímají. Většina z nich je totiž úzce spjata s *praxí* bádání, zatímco problém empirické báze náleží téměř výlučně do *teorie* poznání. Budu se však jimi muset zabývat, neboť jsou počátkem mnoha nejasností. Zvláště to platí pro vztah mezi *smyslovou zkušeností* a základními tvrzeními. („Základním tvrzením“ nebo „základní propozicí“ nazývám tvrzení, které může sloužit jako premisa v empirické falzifikaci; zkrátka tvrzení o singulárním faktu.)

Smyslové zkušenosti se často pokládaly za něco, co poskytuje určitý druh odůvodnění základních tvrzení. Tvrdilo se, že tato tvrzení jsou na těchto zkušenostech „založena“; že se jejich pravdivost stává „zjevnou prostřednictvím inspekce“ těchto zkušeností; nebo že je těmito zkušenostmi učiněna „evidentní“ atd. Všechny tyto výrazy vykazují dokonale rozumnou tendenci k zdůrazňování úzké spojitosti mezi základními tvrzeními a našimi

smyslovými zkušenostmi. A přesto se také správně pocítovalo, že tvrzení mohou být logicky zdůvodňována jen tvrzeními. Tudíž spojení mezi percepcemi a tvrzeními zůstávalo temné a popisovalo se shodně temnými výrazy, nic neobjasňujícími, přenášejícími se nad obtížemi, nebo přinejlepším naznačujícími toto spojení pomocí metafor.

Domnívám se, že i zde lze nalézt řešení, pokud jasně oddělíme psychologické aspekty problému od aspektů logických a metodologických. Musíme rozlišovat mezi subjektivními zkušenostmi nebo našimi pocity či přesvědčeními, které nikdy nemohou nějaké tvrzení odůvodnit (ačkoli se mohou stát předmětem psychologického zkoumání) na jedné straně a na straně druhé objektivními logickými vztahy, existujícími mezi rozličnými systémy vědeckých tvrzení a uvnitř každého z nich.

Problém empirické báze se bude podrobněji probírat v oddílech 25 až 30.²⁸ V tuto chvíli bych se raději obrátil k problému vědecké objektivity, neboť termíny „objektivní“ a „subjektivní“, které jsem právě použil, vyžadují osvětlení.

8. Vědecká objektivita a subjektivní přesvědčení

Slova „objektivní“ a „subjektivní“ jsou filozofické termíny, velmi zatížené dědictvím rozporných použití a neukončených i neukončitelných diskusí.

Mé použití termínů „objektivní“ a „subjektivní“ není nepodobné Kantovu. Ten používá slovo „objektivní“, aby ukázal, že vědecké poznání musí být zdůvodnitelné nezávisle na rozmarech kohokoli: zdůvodnění je „objektivní“, může-li být v principu testováno a pochopeno kýmkoli. „Je-li něco platné pro každého, kdo má svůj rozum, pak důvody toho jsou objektivní a dostatečné.“²⁹

28 — In: Popper, Karl. *Logika vědeckého bádání*. Praha: OIKOYMENH, 1997, s. 81–104.

Pozn. red.

29 — Kant, Immanuel. *Kritik der reinen Vernunft*, Methodenlehre, 2. Hauptstück, 3. Abschnitt. Česky: Týž. *Kritika čistého rozumu*. Praha: OIKOYMENH, 2001, s. 486–491.

Já tvrdím, že vědecké teorie nejsou nikdy plně odůvodnitelné nebo verifikovatelné, ale že jsou nicméně testovatelné. Budu tudíž říkat, že objektivita vědeckých tvrzení spočívá ve faktu, že mohou být intersubjektivně testována.³⁰

Slovo „subjektivní“ se u Kanta vztahuje na naše pocity přesvědčenosti (různých stupňů).³¹ Zkoumání toho, jak k nim přicházíme, je záležitostí psychologie. Mohou vznikat například „v souladu se zákony asociace“.³² Objektivní důvody mohou sloužit též jako „subjektivní příčiny souzení“,³³ nakolik můžeme o těchto důvodech uvažovat a přesvědčit se o jejich průkaznosti.

Kant byl patrně první, kdo rozpoznal, že objektivita vědeckých tvrzení je úzce spjata s konstrukcí teorií – s používáním hypotéz a univerzálních tvrzení. Jen když se určitá událost pravidelně navrácí, jako je tomu v případě opakovatelných pokusů, mohou být naše pozorování testována – v principu – kýmkoli. Ani my nebereme naše pozorování zcela vážně a nepřijímáme je jako pozorování vědecká, dokud jsme je neopakovali a neotestovali. Jen takovými opakováními můžeme přesvědčit sami sebe, že nezacházíme s pouhými izolovanými „koincidencemi“, nýbrž s událostmi, které jsou vzhledem k jejich pravidelnosti a reprodukovatelnosti v principu intersubjektivně testovatelné.³⁴

Každý experimentální fyzik zná ty překvapující a nevysvětlitelné zdánlivé „jevy“, které dokonce mohou být v jeho laboratoři i po jistý čas reprodukovány, které však nakonec beze stopy zmizí. Žádný fyzik by ovšem v takovém případě neřekl, že udělal vědecký objev (ačkoli by se mohl pokoušet přeuspořádat své pokusy tak, aby tento jev učinil reprodukovatelným). Vědecky významný fyzikální jev může být totiž definován jako ten, který může být pravidelně reprodukován kýmkoli, kdo provede předepsaným způsobem odpovídající pokus. Žádný seriózní fyzik by nepředložil k publikaci vědecký objev takového „okultního jevu“ (jak navrhuji, abychom mu říkali) – jevu, pro jehož opakování by nemohl podat žádný návod. Takový „objev“ by byl brzy odmítnut jako chimérický prostě proto, že by pokusy jej testovat vedly k záporným

výsledkům.³⁵ (Z toho plyne, že každý spor ohledně otázky, zda se vůbec vyskytují události, které jsou v principu neopakovatelné a jedinečné, nelze rozhodnout empirickou vědou; byl by to spor metafyzický.)

Nyní se můžeme vrátit k bodu z minulého oddílu: k mé tezi, že subjektivní zkušenost nebo pocit přesvědčenosti nikdy nemohou zdůvodnit vědecké tvrzení a že uvnitř vědy nemohou hrát žádnou roli kromě toho, že by se staly předmětem empirického (psychologického) zkoumání. Bez ohledu na to, jak velká může být intenzita pocitu přesvědčenosti, nikdy nemůže tvrzení odůvodnit. Tak mohu být pevně přesvědčen o pravdivosti nějakého tvrzení; jist si evidencí svých vjemů; uchvácen intenzitou své zkušenosti: každá pochybnost se mi může zdát být absurdní. Ale poskytuje to vědě byť i slabounký důvod k tomu, aby mé tvrzení přijala? Může být nějaké tvrzení odůvodněno faktem, že K. R. P. je bezvýhradně přesvědčen o jeho pravdivosti? Odpověď je „Ne“; a každá jiná odpověď by byla neslučitelná s ideou vědecké objektivity. Dokonce ani fakt, pro mne tak nepochybný, že zakouším tento pocit přesvědčenosti, se nemůže objevit v poli objektivní vědy, leda snad v podobě psychologické hypotézy, která ovšem

30 ——— Od té doby jsem tuto formulaci zobecnil; neboť intersubjektívni testování je pouze velmi důležitým aspektem obecnější ideje intersubjektívni *kritiky*, nebo jinými slovy ideje vzájemné racionální kontroly kritickou diskusí. Tato obecnější idea se probírá podrobněji v mé *Otevřené společnosti*, Popper, K., *cit. 10 / op. cit.*, kapitoly 23 a 24 v oddílu 32 mé knihy *Bída historicismu*. Praha: OIKOYMENH, 1997.

31 ——— Srov. Kant, I., *cit. 30 / op. cit.*

32 ——— Srov. *tamtéž*. § 19. Česky s. 113.

33 ——— Srov. *tamtéž*. Česky s. 486–491.

34 ——— Kant pochopil, že z požadované objektivity vědeckých tvrzení plyne, že musí být kdykoli intersubjektívne testovatelná, a že musí mít tudíž formu univerzálních zákonů nebo teorií. Svůj objev formuloval poněkud temně svým „principem časové následnosti podle zákona příčinnosti“ (o kterémžto principu byl přesvědčen, že jej může dokázat *a priori* s použitím zde naznačeného uvažování). Já žádný takový princip nepostuluji, ale souhlasím s tím, že vědecká tvrzení, protože musí být intersubjektívne testovatelná, musí mít vždy povahu univerzálních hypotéz.

35 ——— Ve fyzikální literatuře lze nalézt některé případné zprávy, podávané seriózními badateli, o výskytech jevů, které nemohly být reprodukovány, neboť další testy vedly k záporným výsledkům. Známým příkladem z nedávné doby je nevysvětlený pozitivní výsledek Michelsonova experimentu, pozorovaný Millerem (1921–1926) na Mount Wilson poté, co on sám (stejně jako Morley) předtím reprodukoval Michelsonovy záporné výsledky. Protože však další testy daly opět negativní výsledky, je obvyklé pokládat nyní tyto poslední pokusy za rozhodující a vysvětlovat Millerovy odchylné výsledky „neznámým zdrojem chyb“.

vyžaduje intersubjektivní testování: z dohady, že mám tento pocit přesvědčenosti, může psycholog vyvodit pomocí psychologických nebo jiných teorií určité predikce o mém chování; a ty mohou být potvrzeny nebo vyvráceny experimentálním testováním. Avšak z epistemologického hlediska je zcela lhostejné, zda je můj pocit přesvědčenosti silný nebo slabý; zda pochází ze silného, či dokonce neodolatelného dojmu nezpochybnitelné jistoty (nebo „samozřejmosti“), nebo pouze z pochybné domněnky. Nic z toho nemá vliv na otázku, jak mohou být vědecká tvrzení odůvodněna.

Podobné úvahy ovšem nedávají odpověď na problém empirické báze. Mohou nám však aspoň pomoci uvidět hlavní obtíž tohoto problému. Požadujeme-li objektivitu základních tvrzení, jakož i všech ostatních vědeckých tvrzení, zbavujeme se jakýchkoli logických prostředků, jimiž bychom snad mohli uspět v redukci pravdivosti vědeckých tvrzení na naše zkušenosti. Navíc zbavujeme jakéhokoli přednostního statutu tvrzení, která popisují naše zkušenosti, jako jsou tvrzení popisující naše vjemy (jimž se někdy říká „protokolární věty“). Ve vědě se mohou objevit jen jako psychologická tvrzení; a to znamená: jako hypotézy toho druhu, jejichž standardy intersubjektivního testování (uvážíme-li současný stav psychologie) nejsou zrovna moc vysoké.

Ať už může být naše případná odpověď na otázku empirické báze jakákoli, jedna věc musí být jasná: přidržujeme-li se našeho požadavku na objektivitu vědeckých tvrzení, pak ta tvrzení, která náleží do empirické báze vědy, musí být také objektivní, tj. intersubjektivně testovatelná. Intersubjektivní testovatelnost znamená vždy, že se z tvrzení, která se mají testovat, mohou odvozovat jiná testovatelná tvrzení. Mají-li tudíž být základní tvrzení sama intersubjektivně testovatelná, pak nemohou být ve vědě žádná konečně platná tvrzení: ve vědě nemohou existovat žádná tvrzení, která nemohou být testována, a tudíž ani žádná, která nemohou být v principu vyvrácena falzifikací některých z nich vyvoditelných závěrů.

Docházíme tedy k následujícímu názoru: systémy teorií se testují tím, že se z nich vyvozují tvrzení nižší úrovně

univerzálnosti. Tato tvrzení pak, protože mají být intersubjektivně testovatelná, musí být testovatelná obdobným způsobem – a tak ad infinitum.

Mohli bychom se domnívat, že tento názor vede k nekonečnému regresu, a že je tudíž neudržitelný. Když jsem v oddíle 1 kritizoval indukci, vznesl jsem námitku, že indukce může vést k nekonečnému regresu; a čtenáři se nyní může zdát, že táž námitka platí i proti postupu deduktivního testování, které sám zastávám. Tak tomu ovšem není. Deduktivní metoda testování nemůže tvrzení, která se testují, ustavit nebo justifikovat; a ani to nezamýšlí. Neexistuje tudíž nebezpečí nekonečného regresu. Musí se však připustit, že situace, na niž upozorňuji – testovatelnost ad infinitum a absence definitivně platných tvrzení, která nepotřebují testování –, problém představuje. Neboť je jasné, že testy nelze provádět ad infinitum: dříve či později se musíme zastavit. Aniž bychom zde tento problém probírali podrobněji, chci poukázat jen na to, že fakt, že testy nelze provádět věčně, není ve sporu s mým požadavkem, že každé vědecké tvrzení musí být testovatelné. Neboť nevyžaduji, aby se každé vědecké tvrzení muselo fakticky testovat dříve, než je přijato. Požaduji pouze, že každé takové tvrzení musí být takové povahy, aby mohlo být testováno; jinými slovy, odmítám přijmout názor, že ve vědě existují tvrzení, která musíme rezignovaně přijmout za pravdivá prostě proto, že se z logických důvodů nezdá být možné je testovat.

Překlad Jiří Fiala

Přeloženo z: Popper, Karl Raimund. *The Logic of Scientific Discovery*. New York: Routledge, 1995, s. 3–26. [1. vydání: *Logik der Forschung*. Berlin: Julius Springer, 1934.] Česky in: Týž. *Logika vědeckého bádání*. Praha: OIKOYMENH, 1997.

© Jiří Fiala

© University of Klagenfurt / Karl Popper Library, 2008

Doslov——Karl
Popper, metodologie
a filozofie vědy

Předkládaná kapitola knihy Karla Raimunda Poppera (1902–1994) *Logika vědeckého bádání* je pozvánkou do světa epistemologie a teorie vědy, které mají v jeho díle jasné přesahy i do oblasti společenské, respektive politické. Popper se narodil ve Vídni, odkud se mu roku 1937 podařilo odjet na Nový Zéland a poté se v roce 1946 na zbytek života usídlil ve Velké Británii. Ještě na univerzitě v Christchurchi sepsal jednu ze svých stěžejních prací, totiž *Otevřenou společnost a její nepřátele*³⁶, která demonstruje, jaký vliv má určité vědecko-filozofické pojetí světa na společenský, duševní a politický život. Přerod od společnosti uzavřené (kmenové, feudální, klerikální) ke společnosti otevřené (v jeho pojetí liberálně-demokratické) považoval za zcela klíčový moment vývoje západní civilizace, svou pozornost však ve válečném období soustředil na svody a touhy tento vývoj zvrátit. První svazek *Otevřené společnosti a jejích nepřátel* je věnován Platónovi a jeho společensko-politickému odkazu. Zejména Platónova *Ústava* a pojetí ideálního státu, jedna z prvních a až do 20. století velmi inspirativních utopií, jsou Popperem kritizovány pro své bezprostředně autoritářské, až totalitární konotace. Hrozbu však Platón představuje i *osobně*, v obecném pokušení či instinktu následovat vůdce a věřit v ideu vůdcovství vůbec: celý první svazek *Otevřené společnosti* nese podtitul *Uhranutí Platónem*. Nechat se vést však lze nejen vůdci, vést nás podle Poppera mohou i dějiny, pokud uvěříme v jejich „vnitřní logiku“ a nevyhnutelnost, respektive přehlédneme rozdíl mezi „vědeckou předpovědí“ a „historickým proroctvím“. Kritice takové vůle k determinaci dějinami, jak ji v Popperově představě symbolizuje zejména Hegelovo a hegelíánské myšlení, se poté detailně věnovala *Bída historicismu*³⁷.

Tyto práce, k nimž pro pořádek dodejme ještě druhý svazek *Otevřené společnosti* věnovaný Marxovi a Hegelovi, jsou sice výrazně pozdější než *Logika vědeckého bádání*, jejich étos a zaměření

36 — Popper, Karl Raimund. *Otevřená společnost a její nepřátelé* I, II. Praha: OIKOYMENH, 1994.

37 — Popper, K. R. *Bída historicismu*. Praha: OIKOYMENH, 1997.

však mohou pomoci rozumět *Logice* i nad rámec metodologické rozpravy. Což by nemělo znamenat, že rozprava o metodologii je sama o sobě jakkoli nedostatečná. Nicméně u Karla Poppera dává ještě větší smysl s vědomím celoživotního antitotalitárního ostnu v jeho myšlení. *Logiku* psal Popper v situaci, kdy myšlení o vědě dominoval neopozitivismus Vídeňského kruhu, vůči němuž se sice vymezoval, z dlouhodobého hlediska však bývá mezi neopozitivisty či logické pozitivisty částečně řazen. Klasický pozitivismus francouzského sociologa Augusta Comteho se snažil vytyčit nový – „pozitivní“ – věk, který překoná dosavadní metafyzické a teologické pokusy o vysvětlení jevů tím, že jevy bude zkoumat právě *pozitivním* způsobem: místo tázání se po jejich příčinách (kteréžto otázky by náležely metafyzice) se je bude snažit popsat pomocí striktních vědeckých metod založených na pozorování a experimentu. Neopozitivismus rozvádí tato východiska a aplikuje je, mimo jiné pod vlivem filozofie jazyka Ludwiga Wittgensteina, krom ostatního i na možnost poznat skutečnost pomocí empirické a racionální činnosti, v opozici vůči spekulativní a metafyzické filozofii. Zatímco však pozitivismus představuje zastřešující způsob praktikování všemožných vědních disciplín 19. století a přemýšlení o nich, spadá neopozitivismus spíše do domény filozofie a myšlení o vědě. Hraje tak roli jisté *vědecké* filozofie, vymezené vůči fenomenologii a hermeneutice, má blízko k analytické filozofii a po druhé světové válce částečně splývá s pragmatismem.

Jak již bylo řečeno, Popperova *Logika* vzniká v neopozitivistickém prostředí a v určitém dialogu s některými z jeho premis – předkládaná kapitola se věnuje zejména kritice konceptu indukce a od ní vyvozovaného primátu empirismu. Popper empirismus nezavrhuje, přichází však s pojetím kritického racionalismu, tedy racionality a empirie (empirie jako zkušenosti získané například z experimentů a pozorování), pomocí nichž kriticky vyhodnocujeme naše hypotézy. Popper později tuto skutečnost podtrhuje důrazem na *řešení problémů*: naše (nejen vědecké) uvažování o světě vychází primárně z problémů, které si nejprve konceptualizujeme,

poté si na ně odpovídáme hypotézami a teprve posléze je ověřujeme pomocí experimentů či pozorování. Proto takový nárok na kritické vyhodnocování hypotéz a obecné přijetí kritického myšlení, které nám nedovolí přijmout jakýkoli výrok za daný a nezpochybnitelně platný. Je to naopak *zpochybnitelnost*, co kvalifikuje určité tvrzení či způsob myšlení v Popperově pojetí jakožto vědecké. Jelikož se velká část diskusí o metodologii týkala téměř výhradně přírodních věd, k posunu přispěly i objevy na poli kvantové fyziky a mechaniky, jak o tom svědčí Albert Einstein v dopise adresovaném právě Karlu Popperovi: „Vůbec nemám rád nyní módní ‚pozitivistickou‘ tendenci lpět na tom, co je pozorovatelné (...) a myslím si (mimořádně podobně jako Vy), že teorie nelze vyrábět z výsledků pozorování, nýbrž že mohou být pouze vynalezeny.“³⁸

Vědecké poznání se tak ukazuje sice jako provizorní – teorie jsou platné, dokud nejsou vyvráceny –, nicméně poměrně kontinuální. Americký filozof a historik vědy Thomas Kuhn ve své průlomové práci *Struktury vědeckých revolucí* (1962) k otázce falzifikovatelnosti i vědecké kontinuity přistoupil radikálněji. Dle obvyklé legendy ho ještě za studií překvapilo, jak nesmyslně se Aristotelés vztahuje k fyzice – ve světle newtonovské fyziky se jeho závěry zdály postavené na hlavu – zaměřil se tedy při svém zkoumání dějin vědy na podobné zlomové momenty, které zcela otočily či prolomily dosavadní způsoby myšlení. Jeho první kniha věnovaná Koperníkovi (*Copernican Revolution*, 1957) dává tušit, jaké příklady lze pro tuto koncepci revolucí najít – vedle Koperníka a Newtona jde například o Einsteina (měnícího právě třeba newtonovské a maxwellovské pojetí). Ustanovující a momentálně platný pohled nazývá Kuhn, jak známo, „paradigma“. Paradigma se netýká jen obecného pohledu na věci, ale i momentální sémantické náplně vědeckých rozprav (ačkoli zůstávají mnohé pojmy platné napříč dějinami, mohou nést radikálně odlišný význam).

38 — Dopis Alberta Einsteina, 1935. In: Popper, K., *cit.* 28 / *op. cit.*, s. 538–541.

Co se týče Popperovy falzifikovatelnosti, vidí ji tedy Kuhn jako nutně dobově poplatnou – je-li určitá hypotéza empirickými a experimentálními metodami vyvrácena, v drtivé většině případů je to vinou nesprávného úsudku či chyby ve výpočtu. Jinými slovy se běžně mylí daná hypotéza či vědec a není obvyklé, aby se mylila „celá věda“. Úkolem běžného vědeckého provozu totiž podle Kuhna není vynalézat radikálně nové a odlišné koncepce, jeho slovy „normální“ věda se soustředí na rozvíjení platných znalostí tím, že se věnuje dílčím problémům (z Popperova *problem-solving* se stává *puzzle-solving*). Stanoviskům a pohledům majícím potenciál současné paradigma zvrátit říká Kuhn „anomálie“ – ty pak mohou i nastolit své nové, vlastní paradigma.

Ačkoli Kuhnův historicky zaměřený přístup může svádět k preferenci velkých jmen a velkých vědeckých objevů, stal se zároveň oslavovaným i kritizovaným pro svou vlastní revolučnost – kterou v něm viděli jak Kuhnovi odpůrci, tak jeho příznivci, ne tolik Kuhn samotný. Kuhnův popis toho, jak naše očekávání formují naše poznání a soudy, jak je věda ve svém základu dialektická a závislá na konsenzu³⁹ a že je ji možné studovat jako specifickou sociální praxi, vlastně jen prodlužuje Popperovu poznámku z předkládaného textu, že „věda není systémem pojmů, nýbrž spíše systémem tvrzení“, a naznačuje, jakým způsobem se tato tvrzení střetávají a utvářejí. Relativizace demarkačních kritérií, oddělujících vědecké od nevědeckého, hrála velkou roli v posílení sebevědomí zejména společenských věd, které (ať už verifikačním, či falzifikačním) nárokům tvrdých věd nemohly a nemohou dostát s takovou samozřejmostí. Karla Poppera ani Thomase Kuhna zároveň nelze ve striktním významu slova označit za antiscientisty, svým bádáním a zejména následnou recepcí však ke kritice totalizujícího pojetí vědy významně přispěli. Přímoú kritiku přesvědčení o nárocích rozumu a neomylného vědeckého pohledu na svět v jejich stopách dokončil až Paul Feyerabend se svou anarchistickou metodologií. Svou velmi ostře přijatou knihu Feyerabend shrnul následovně: „Jedním z motivů pro napsání *Rozpravy proti metodě*

bylo osvobodit člověka z tyranie filozofického mlžení pojmy a abstrakcemi jako ‚pravda‘, ‚realita‘ či ‚objektivita‘, které jen zužují naše vidění světa. To, že jsem zformuloval vlastní postoj a vlastní přesvědčení, vedlo bohužel k tomu, že jsem začal používat podobně rigidní koncepty jako ‚demokracie‘, ‚tradice‘ nebo ‚relativní pravda‘.“⁴⁰

Popperův text ani tento doslov zdaleka nestačí k objasnění dynamiky, se kterou se věda ve 20. století sebe-definovala, a už vůbec nemohou vystihnout její pozici v celku naší společnosti. Bude však dobře, pokud pomohou vnímat i další texty jako důkazy a aktéry sporů o význam, pokud možno s tolerancí vůči *systémům tvrzení* v jejich mnohosti. Zároveň mohou snad alespoň trochu osvětlit některé z kořenů sporů o vědeckost či nevědeckost určitých společenskovědních postupů, jak se tyto odehrávaly například v osmdesátých a devadesátých letech, kdy zejména severoamerická filmovědná obec zahájila své tažení za tzv. empirické studium filmu⁴¹. Obeznamenost s historií a teorií vědy může být vhodná pro pochopení mnohých kompetenčních a disciplinárních sporů, konečně a především však i pro lepší reflexi samotného studia (nejen) filmu, respektive vědy o něm – a vlastní, osobní ujasnění si pojmů, zodpovědností, motivací i metod.

-ms-

Doporučená četba:

- ——— Burke, Peter. *Společnost a vědění*. Praha: Karolinum, 2008.
- ——— Fajkus, Břetislav. *Filosofie a metodologie vědy*. Praha: Academia, 2005.
- ——— Feyerabend, Paul. *Rozprava proti metodě*. Praha: Aurora, 2001.
- ——— Kuhn, Thomas. *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: OIKOYMENH, 1997.
- ——— Popper, Karl Raimund. *Otevřená společnost a její nepřítelé I a II*. Praha: OIKOYMENH, 1994.

39 ——— Srov. koncept světa umění u Arthura Danta na s. 312 tohoto sborníku.

40 ——— Feyerabend, Paul. *Killing Time: The Autobiography of Paul Feyerabend*. Chicago: University of Chicago Press, 1995.

41 ——— Srov. Bordwell, David; Carroll, Noël (eds.). *Post-Theory: Reconstructing Film Studies*. Madison: University of Wisconsin Press, 1996.

Toto je pouze náhled elektronické knihy. Zakoupení její plné verze je možné v elektronickém obchodě společnosti eReading.